

N313

NN31396.2029.2

STICHTING VOOR BODEMKARTERING

WAGENINGEN

Rapport nr. 2029

Cultuurlandschap en historisch-
landschappelijke waarden in
het ruilverkavelingsgebied
Land van Thorne

Rapport nr. 2029

Cultuurlandschap en historisch-
landschappelijke waarden in
het ruilverkavelingsgebied
Land van Thorn

Rapport nr. 2029

BIBLIOTHEEK
STARINGGEBOUW

CULTUURLANDSCHAP EN HISTORISCH-LANDSCHAPPELIJKE WAAR-
DEN IN HET RUILVERKAVELINGSGEBIED LAND VAN THORN

J. Renes

Stichting voor Bodemkartering, Wageningen, 1989

+ 3 krt.

11 AUG. 1989

JSN 0760084

REFERAAT

Renes, J., 1989. Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn. Rapport nr. 2029. Wageningen, Stichting voor Bodemkartering. 83 blz., 20 afb., 3 kaartbijlagen.

Schr. onderzocht de historisch-geografische ontwikkeling van dit ruilverkavelingsgebied en bracht de resterende historische elementen in kaart (schaal 1 : 25 000). Het noordelijke deel van het gebied kenmerkt zich door verspreide bewoning en kampongginningen, het zuidelijke door bebouwing in kernen en door grote open dorpsakkers ("velden"). Dit onderscheid is van middeleeuwse oorsprong. Naast de middeleeuwse velden en kampen kent het gebied een relatief groot oppervlak kampongginningen uit de periode 1500-1800. In de eerste helft van de 20e eeuw zijn de meeste overgebleven heide- en bosgebieden in cultuur gebracht. Het landschap van de jonge ontginningen kenmerkt zich door rechte lijnen en verspreide boerderijen. Bijzondere aandacht wordt gevraagd voor de vroegere grenzen van het cultuurland (die vaak als steilrandjes of houtwallen zichtbaar zijn) en voor het wegenpatroon.

Descriptor: historische geografie, cultuurlandschap, ruilverkaveling, Midden-Limburg.

STICHTING VOOR BODEMKARTERING

Copyright 1989 STIBOKA

Postbus 98

6700 AB Wageningen

Tel. 08370 - 19100

De Stichting voor Bodemkartering is per 1 januari 1989 opgenomen in het Staring Centrum, een voortzetting van: het Instituut voor Cultuurtechniek en Waterhuishouding (ICW), het Instituut voor Onderzoek van Bestrijdingsmiddelen, afd. Milieu, en de Afd. Landschapsbouw van het Rijksinstituut voor Onderzoek in de Bos- en Landschapsbouw "De Dorschkamp" en de Stichting voor Bodemkartering (STIBOKA).

De Stichting voor Bodemkartering aanvaardt geen aansprakelijkheid voor eventuele schade voortvloeiend uit het gebruik van de resultaten van dit onderzoek of de toepassing van de adviezen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm en op welke andere wijze ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de Stichting voor Bodemkartering en de Landinrichtingsdienst.

Project nr. 6154

395yvp/4.89

	INHOUD	Blz.
	WOORD VOORAF	9
	SAMENVATTING	11
1	INLEIDING	13
2	ONDERZOEKSMETHODE EN GEBRUIKTE GEGEVENS	17
2.1	Gegevens	17
2.2	Onderzoeksmethode	17
3	NATUURLIJKE GESTELDHEID EN GESCHIKTHEID VOOR BEWONING EN ONTGINNING	21
3.1	Het Maasdal	21
3.2	Beken en beekdalen in het dekzandgebied	21
3.3	Oude bouwlandgronden in het dekzandgebied	22
4	BESTUURLIJKE INDELING EN GRENZEN	27
4.1	Bestuurlijke indeling tot de Franse tijd	27
4.1.1	Heerlijkheden	27
4.1.2	Kerkelijke indeling	28
4.1.3	Ontstaan van de versnippering	28
4.1.4	Heerlijkeheidscentra	29
4.2	Bestuurlijke indeling vanaf de Franse tijd	31
4.3	Eigendom van de onontgonnen gebieden	31
4.4	Grenzen	33
5	ONTWIKKELING VAN HET CULTUURLANDSCHAP TOT HET BEGIN VAN DE 19E EEUW	35
5.1	Oudste geschiedenis	35
5.2	Bewoning en cultuurlandschap tussen 1000 en 1500: ontstaan van kampen en velden	36
5.2.1	De kamptontginningen	36
5.2.2	Aaneengegroeide kampen	36
5.2.3	De velden	40
5.3	Ontginningen en bodemgebruik in de periode 1500-1800	40
5.4	Wegenpatroon	48
6	ONTWIKKELING VAN NEDERZETTINGEN EN CULTUURLAND IN DE 19E EN 20E EEUW	49
6.1	Ontginningen	49
6.2	Wegenpatroon	51
6.3	Ontwikkeling van de nederzettingen	52
6.4	Recente ontwikkelingen in het buitengebied	53
7	TOELICHTING OP KAART 1: OPBOUW VAN HET CULTUURLANDSCHAP	55
7.1	Grondgebruik	55
7.2	Ouderdom van de ontginning	55
7.3	Kampen en velden	55

	Blz.
8	TOELICHTING OP KAART 2: HISTORISCHE ELEMENTEN 57
	IN HET LANDSCHAP
8.1	Lijnelementen 57
8.1.1	Verkaveling en ontginningssporen 57
8.1.2	Wegen 57
8.1.3	Overige lijnelementen 59
8.2	Punt- en vlakelementen 59
9	WAARDERING 63
9.1	Grote lijnen in het landschap 63
9.1.1	Akkers en beekdalen 63
9.1.2	Verschillen tussen noord en zuid 64
9.1.3	Verschillen tussen oude en jonge landschappen 64
9.2	Afzonderlijke elementen 65
9.2.1	Wegen 65
9.2.2	Overige lijnelementen 66
9.3.3	Punt- en vlakelementen 67
10	CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN 69
	NOTEN 71
	BRONNEN EN LITERATUUR 77
	Kaarten 77
	Archiefinventarissen en gedrukte bronnen 77
	Literatuur 78
	AANHANGSEL
	Lijst van oudste vermeldingen 83
	KAARTEN (schaal 1 : 25 000)
1	Opbouw van het cultuurlandschap
2	Historische elementen in het landschap
3	Toponiemen en beekdalen
	AFBEELDINGEN
1	Overzichtskaart van het gebied 14
2	Fragment van de Topographische en Militaire Kaart (1859) 15
3	Bestuurlijke indeling en grenzen sedert 1775 18
4	De restgeul van de Oude Beek 23
5	De noordelijke tak van de Itterbeek 23
6	De vrijwel verdwenen noordelijke tak van de Itter- 24
	beek met de voorden bij Ittervoort en Santfort
7	Neeritter op het oudste kadastrale minuutplan 30
8	Wessem omstreeks 1806 31
9	Detail van een kaart van Midden-Limburg uit om- 32
	streeks 1550
10	Tijdstabel 34
11a	Haler: Bodemgebruik en opgaande begroeiing in 37
	1806 en ontginningen tussen 1771-'78 en 1806

		Blz.
11b	Haler: Hoogteligging	38
11c	Haler: Grondbezit ca. 1825	41
11d	Haler: Brede houtwallen, voorzover herkenbaar op de kadastrale minuutplans	42
11e	Haler: Reconstructie van de middeleeuwse akkerkampen	43
11f	Haler: Resterende houtwallen (situatie 1975)	44
12	Houtwal bij Haler	46
13	Grathem ligt in een meander van de Uffelse beek	46
14	Grondbezit van twee bewoners van Neeritter omstreeks 1825	47
15	Fragment van de Topografische Kaart uit 1891 met aangeplante bossen en spontane opslag	50
16	De Uffelse molen	53
17	Steilrandjes ten oosten van Baexem	58
18	De Loretokapel en omgeving	58
19	De Schouwsmolen, tussen Neeritter en Ittervoort	61
20	Kasteel Baexem	61
	TABELLEN	
1	Toename van het oppervlak cultuurland in het Land van Montfort (1600-1920)	45
2	Ontginningen tot bos en tot cultuurland in Limburg tussen 1833 en 1856 (onvolledig)	49
3	Oppervlakte aan bos en "woeste grond" in een aantal Middenlimburgse gemeenten in 1900 en 1920 (in ha)	51
4	De historisch-landschappelijke waarde van verschillende typen wegen	66
5	De historisch-landschappelijke waarde van lijnelementen (uitgezonderd wegen)	66

WOORD VOORAF

De Landinrichtingsdienst te Utrecht verleende STIBOKA opdracht voor een historisch-landschappelijk onderzoek in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn. De opdracht werd begin maart 1988 verstrekt en in de maanden maart en april 1988 uitgevoerd. In de weinige beschikbare tijd was een uitgebreid onderzoek niet mogelijk. In overleg met de opdrachtgever is het rapport nadien nog op een aantal onderdelen aangevuld.

Het onderzoek werd uitgevoerd door J. Renes. Hij maakte voor de samenstelling van de beide hoofdkaarten gebruik van het materiaal dat in opdracht van het Provinciaal Bestuur van Limburg was verzameld door M.M.G.J. Bakermans en I.R. Profijt [1]*. De wetenschappelijke begeleiding was in handen van J.A.J. Vervloet. Kaarten en tekstfiguren zijn in het net getekend door Th.J.W. van Betuw en P.A. Reijrink (STIBOKA, Afd. Kartografie). De foto's zijn gemaakt door C.Th. van der Schouw. De eindredactie werd verzorgd door R.J.M. Meijerink en J.C. van den Top, de afwerking door van het rapport door Y. van Pel en H.G. Meijnen-Roelofs.

De auteur dankt de heren P. Swart en W. Coenen (Landinrichtingsdienst Roermond) die een aantal zaken in het veld controleerden.

De directeur van de
Stichting voor Bodemkartering,

Drs. R.F. van de Weg

* de noten zijn in de tekst aangegeven tussen [ ]

SAMENVATTING

Dit rapport doet verslag van een beknopt onderzoek naar historisch-landschappelijke waarden in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn (Midden-Limburg). Het onderzoek werd verricht in opdracht van de Landinrichtingsdienst. Bij het rapport horen drie grote kaarten, die als losse bijlagen zijn toegevoegd. Kaart 1 geeft de opbouw van het 19e-eeuwse cultuurlandschap weer. Kaart 2, de belangrijkste kaart bij het rapport, bevat de historische elementen in het huidige cultuurlandschap. Kaart 3 is een overzichtskaart met toponiemen en dient als oriëntatie bij de tekst.

De Inleiding (hoofdstuk 1) bevat probleemstelling en achtergronden van het onderzoek en een aantal definities. De opzet van het onderzoek en de beschikbare gegevens worden behandeld in hoofdstuk 2. Interpretatie van 19e-eeuws kaartmateriaal en vergelijking van oude met moderne kaarten hebben een grote rol gespeeld. Deze gegevens zijn aangevuld met gegevens uit gedrukte bronnen en secundaire literatuur.

De hoofdstukken 3-6 geven een overzicht van de historische ontwikkeling van het landschap. Daarbij behandelen de hoofdstukken 3 en 4 respectievelijk de fysisch-geografische gesteldheid en de bestuurlijke ontwikkeling. Na deze noodzakelijke achtergrondinformatie volgen de centrale hoofdstukken 5 en 6, waarin de ontstaanswijze van de verschillende cultuurlandschappen in het gebied wordt behandeld.

Hoofdstuk 5 behandelt de periode tot het begin van de 19e eeuw. In deze periode ontstonden de verschillende oude cultuurlandschappen. Onderscheiden zijn:

- Kampen met verspreide bewoning. Dit type overheerst vooral in de noordelijke helft van het gebied. Voor de 20e eeuw bestonden in dit gebied nauwelijks kernen.
- Veld omringd door verspreide bewoning en met houtwallen op het veld. Een voorbeeld is Haler. Dit type is ontstaan doordat een aantal oudere kampen aaneengroeiden.
- Open veld, geflankeerd door boerderijen en met parallelle wegen over het veld. Dit type treffen we aan bij Baexem. Waarschijnlijk is dit het gevolg van een systematische oorsprong.
- Open veld met bewoning geconcentreerd in dorpen. Dit is het geval bij Neeritter, Ittervoort, Thorn en Wessem. In het begin van de 19e eeuw was vrijwel de gehele bevolking geconcentreerd in de genoemde dorpen. Er zijn hier geen aanwijzingen voor een oorsprong uit kampongginningen.

Hoofdstuk 6 behandelt de ontwikkelingen in de 19e en 20e eeuw. In deze periode ontstond een nieuw cultuurlandschap op de voormalige "woeste gronden". Dit landschap van de jonge heideontginningen kenmerkt zich door een regelmatige verkaveling en wegenpatroon en met, afgezien van enkele verzorgingskernen, verspreide bewoning. In de tweede helft van de 20e eeuw raakten de landschappelijke veranderingen in een stroomversnelling.

De hoofdstukken 7 en 8 geven een toelichting op de beide hoofdkaarten bij het rapport. Hoofdstuk 7 beschrijft Kaart 1 ("Opbouw van het cultuurlandschap"). Deze kaart bevat gegevens over het cultuurlandschap in het begin van de 19e eeuw en over de veranderingen die sedertdien hebben plaatsgevonden.

Hoofdstuk 8 beschrijft Kaart 2. Deze kaart biedt een overzicht van de historische elementen die in het huidige landschap zichtbaar zijn. Daarbij is sterk de nadruk gelegd op het we-genpatroon en op de begrenzingen van eerdere fasen in de ont-ginning.

Hoofdstuk 9 bevat een waardering. In paragraaf 9.1 worden de belangrijkste grote lijnen aangegeven. Paragraaf 9.2 brengt een rangorde aan in de losse elementen.

In de conclusies en aanbevelingen (hoofdstuk 10) worden de belangrijkste historische landschapselementen nog eens aangegeven. Bijzondere aandacht wordt gevraagd voor de openheid en de (als steilrandjes of houtranden zichtbare) begrenzingen van de oude bouwlanden en voor het we-genpatroon.

Het rapport besluit met noten, een literatuurlijst en een aan-hangsel.

1 INLEIDING

Dit rapport bevat de resultaten van een onderzoek naar historisch-landschappelijke ("cultuurhistorische") waarden in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn. Het onderzoek werd uitgevoerd in opdracht van de Landinrichtingsdienst. Het moest zich volgens de opdrachtschrijving richten op de patronen van verkaveling, wegen, bebouwing en opgaande begroeiing. Daarbij diende de nadruk te liggen op de oude cultuurgronden.

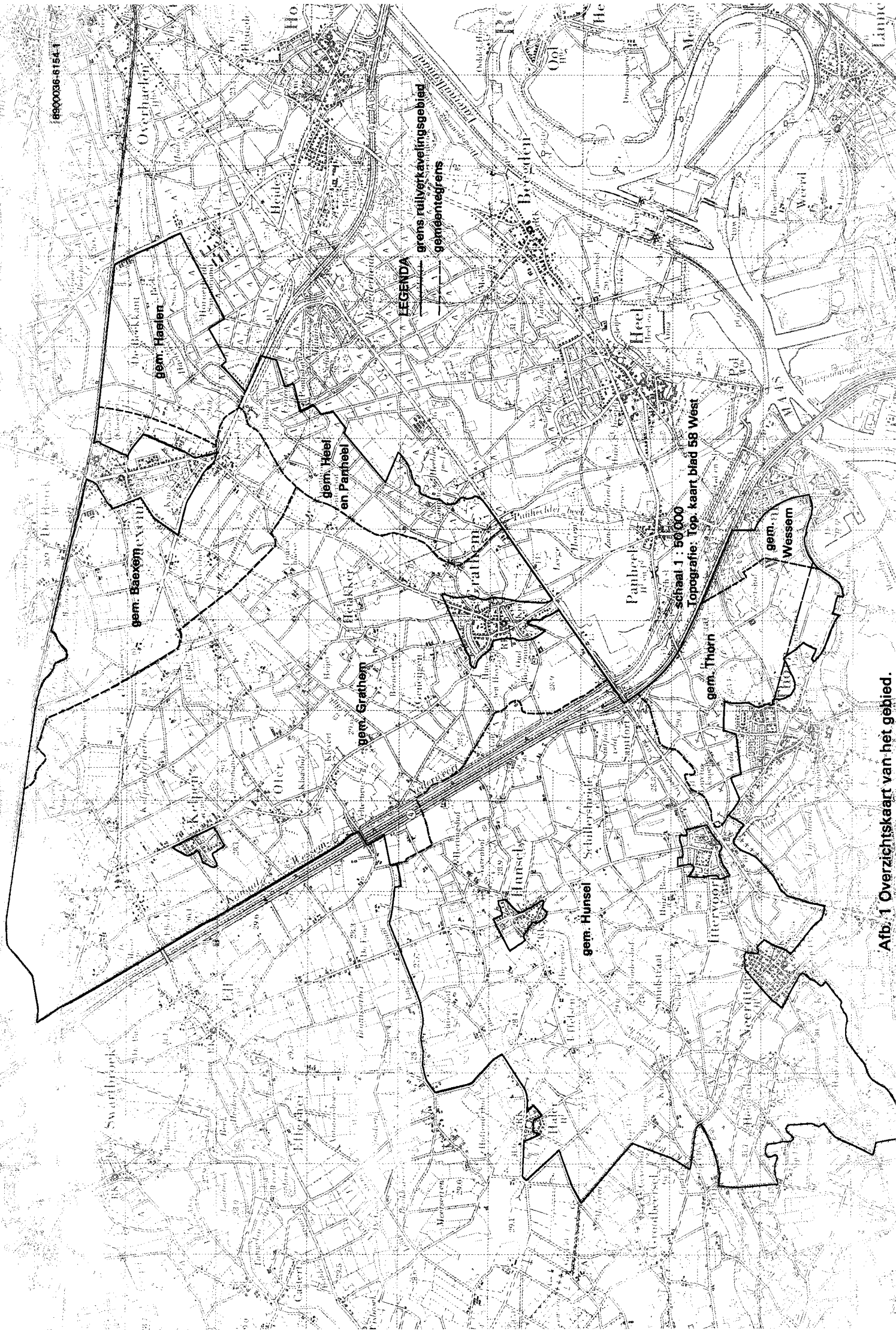
De historische elementen ("relicten") moesten worden aangegeven op een kaart. Daarnaast werd een tweede kaart gevraagd, die de onderscheiden relicten in hun historische samenhang geeft. Tenslotte omvatte de opdracht het samenstellen van een beknopte tekst, die behalve een kort overzicht van de historische landschapontwikkeling een toelichting geeft op de beide kaarten. De Landinrichtingsdienst wil de gegevens gebruiken om de historisch-landschappelijke waarden in het ruilverkavelingsplan veilig te stellen. De gegevens kunnen daarnaast ideeën aandragen voor het landschapsplan.

Het gebied van de landinrichting Land van Thorn heeft een oppervlakte van ongeveer 5000 ha en ligt grotendeels binnen de gemeenten Grathem en Hunsel. Daarnaast liggen delen in de gemeenten Baexem, Haelen, Heel en Panheel, Thorn en Wessem (afb. 1). Kaart 3 geeft een overzicht van het gebied met de belangrijkste toponiemen.

Een eerste blik op een 19e-eeuwse topografische kaart maakte al duidelijk dat er toen een groot verschil bestond tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van het gebied [2]. In het zuiden lagen grote open bouwlandgebieden ("velden") en woonde het grootste deel van de bevolking in dichtbebouwde dorpen en stadjes. Ten noorden daarvan (de omgeving van Uffelse en Hunsel) waren zowel velden als bewoningskernen zeldzaam. Het landschap werd hier gedomineerd door vrijstaande boerderijen. Bij elke boerderij hoorde een "kamp", een perceel bouwland dat was omgeven door een brede houtwal. Dit kampenlandschap had daardoor een zeer gesloten karakter (afb. 2). Opvallend op die 19e-eeuwse kaart was verder de grote oppervlakte die werd ingenomen door heide en vennen. Op moderne kaarten bleek het grootste deel van die heide en vennen intussen te zijn omgezet in cultuurland en bos. Er was een derde type cultuurlandschap ontstaan, dat werd gekenmerkt door verspreide bebouwing en vooral door rechte lijnen. Het onderscheid tussen de beide oude cultuurlandschappen was veel minder opvallend geworden, vooral door het verdwijnen van houtwallen en de opkomst van dorpen in het kampenlandschap.

Met deze indeling in landschappen stonden de belangrijkste onderzoeksvragen vast. Het onderzoek moest de kenmerken van de verschillende landschappen beschrijven, de verschillen verklaren en de overblijfselen in kaart brengen.

Opzet, uitvoering en presentatie van het onderzoek zijn gro-

	Dorp		Hoge heide
	Gehucht of buurt		Lage heide met veenplas of ven
	Verspreide huizen		Straatweg
	Hoeve met moestuin en boomgaard		Tol met mijlpaal en tol
	Bouwland met heggen		Zijweg met heggen en duiker
	Bosch		

Afb. 2 Fragment van de Topographische en Militaire Kaart (1859).

tendeels gebaseerd op eerdere ervaringen met onderzoeken in landinrichtingsgebieden [3].

In het voorgaande is al enkele malen het woord "relicten" gevallen. Hieronder verstaan we overblijfselen uit een vroegere fase in de landschappelijke ontwikkeling, die nog zichtbaar zijn in het huidige landschap. De relatieve waarde van een relict hangt af van de hoeveelheid informatie die het geeft over de historische ontwikkeling die het landschap heeft doorgemaakt.

Het rapport is als volgt ingedeeld. In hoofdstuk 2 gaan we in op de onderzoeksmethode en de gebruikte gegevens. De hoofdstukken 3-6 geven een overzicht van de historische ontwikkeling van het landschap in het gebied. Deze beschrijving begint met de natuurlijke gesteldheid (hoofdstuk 3) en de bestuurlijke ontwikkeling (hoofdstuk 4). Daarna volgen hoofdstukken over de landschapsontwikkeling tot het begin van de 19e eeuw (hoofdstuk 5) en de ontwikkeling in de laatste twee eeuwen (hoofdstuk 6). De hoofdstukken 7 en 8 geven een toelichting op respectievelijk de kaart van de opbouw van het cultuurlandschap (Kaart 1) en de kaart met historische elementen (Kaart 2). Hoofdstuk 9 bevat de waardering. Het rapport wordt afgesloten met conclusies en aanbevelingen (hoofdstuk 10), noten en een literatuurlijst.

2 ONDERZOEKSMETHODE EN GEBRUIKTE GEGEVENS

2.1 Gegevens

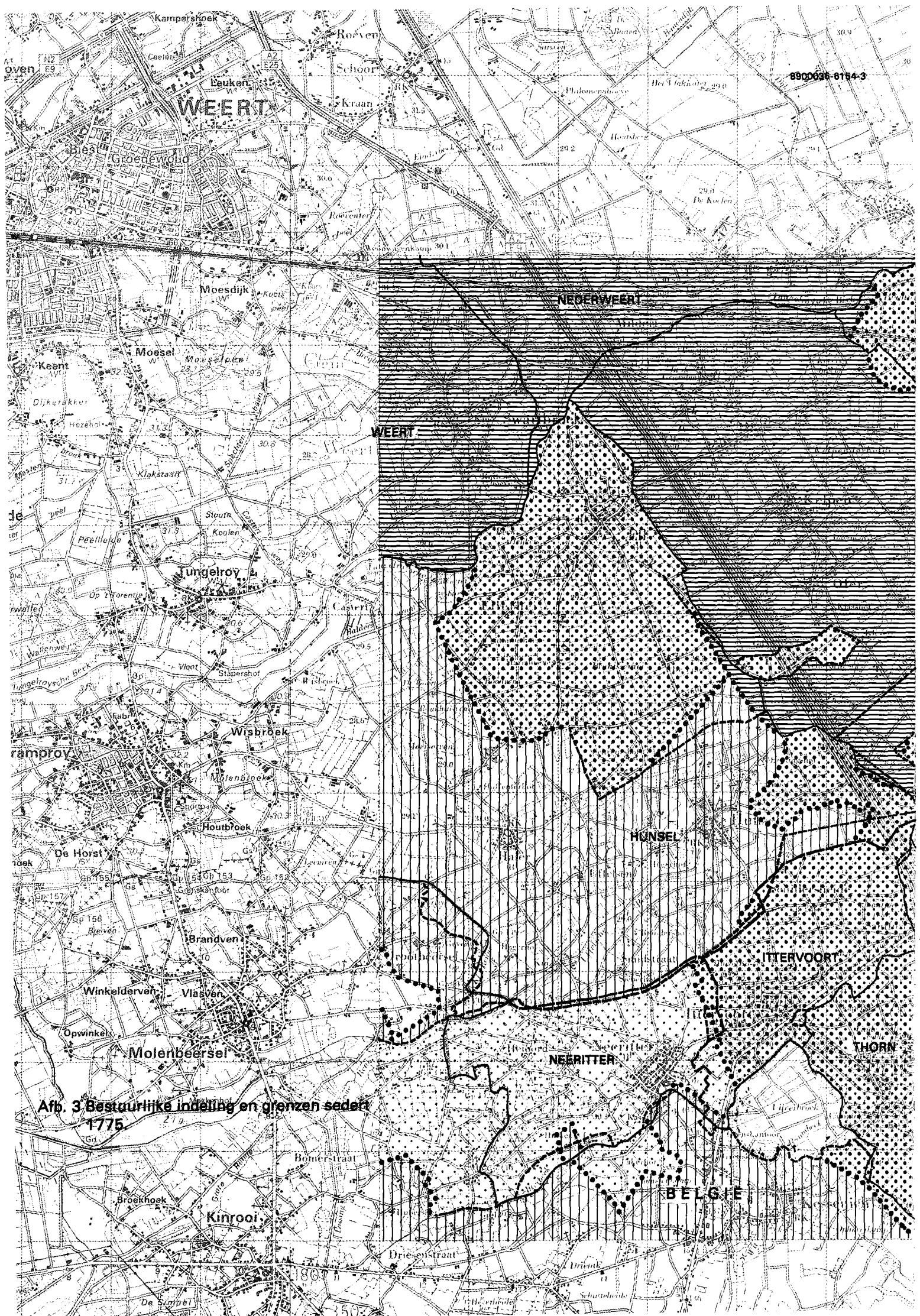
In Midden-Limburg heeft nog maar weinig historisch-geografisch onderzoek plaatsgehad. Dit geldt zeker ook voor het Land van Thorn. Weliswaar schreef Schuyf [4] een historisch-geografische verkenning van dit gebied, maar zij baseerde zich voornamelijk op algemene literatuur. De belangrijkste gegevens zijn nog steeds de werken van Habets uit het eind van de vorige eeuw. Hij inventariseerde de archieven van het kapittel van de abdij van Thorn [5] en schreef een artikel over Neeritter [6]. Over Wessem schreef Linssen een belangwekkend artikel [7]. Tijdens de uitvoering van dit onderzoek verscheen het proefschrift van Monna [8], dat nieuwe inzichten geeft in de middeleeuwse geschiedenis van het gebied. Al deze auteurs waren overigens vooral geïnteresseerd in rechtshistorische en godsdiensthistorische aspecten; veel landschap bevat hun werk niet.

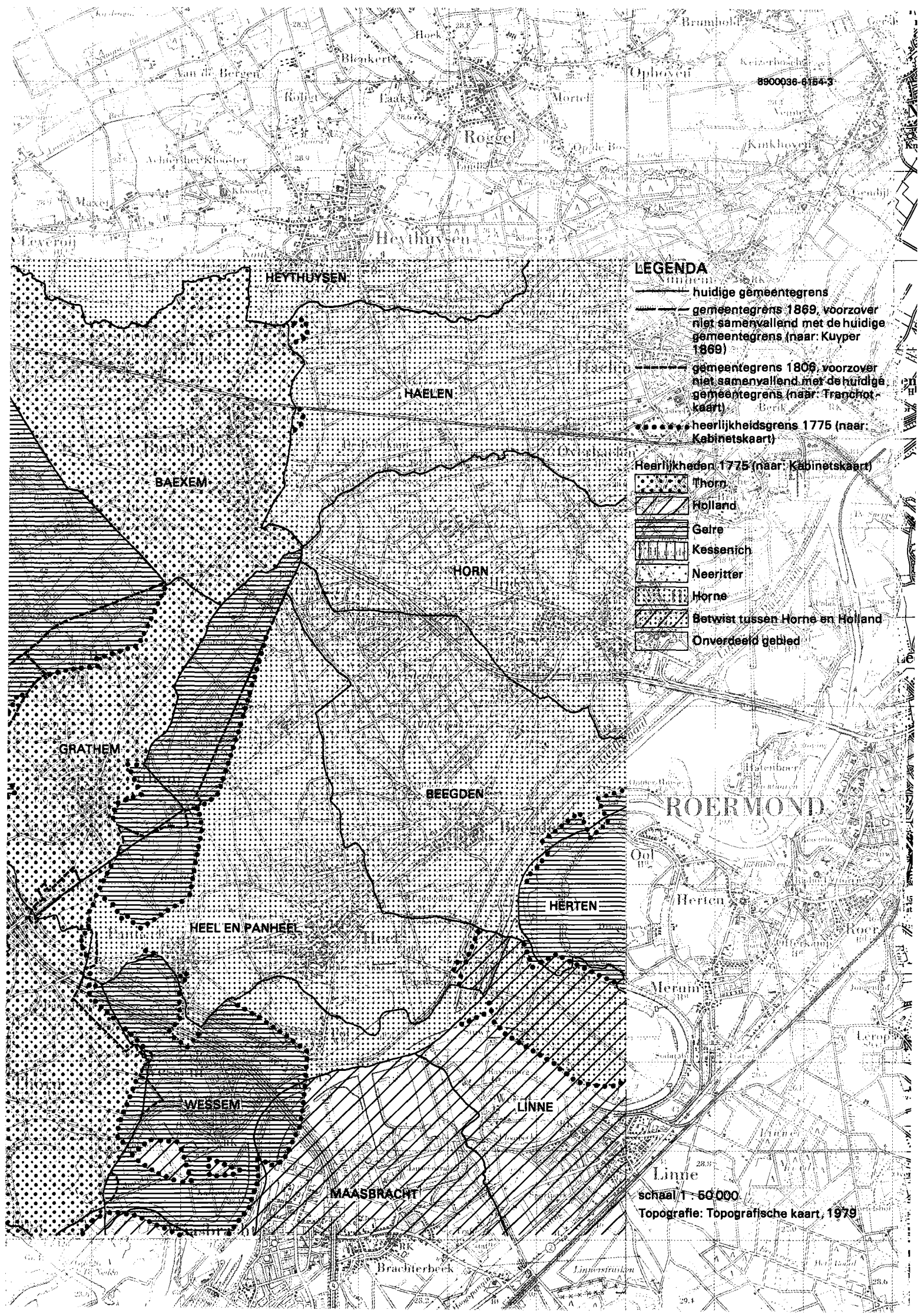
Wel is de bodemkundige en geomorfologische gesteldheid van het gebied goed onderzocht. Naast de Bodemkaart van Nederland op schaal 1 : 50 000 [9] bestaat een meer gedetailleerde bodemkaart van het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn [10]. Onlangs kwam een fysiografische kaart (schaal 1 : 25 000) van Noord- en Midden-Limburg beschikbaar [11].

De oudste bruikbare topografische kaart is de "Kabinetskaart", samengesteld in de jaren 1771-1778. Deze kaart is echter vooral in meetkundig opzicht onnauwkeurig en levert grote problemen op bij kaartvergelijking. De "Tranchotkaart", van omstreeks 1806, voldoet in dit opzicht veel beter. De oudste kadastrale minuutplans dateren uit de periode 1811-1828 [12]. Daarnaast konden we beschikken over foto's op schaal 1 : 25 000 van de ingekleurde voorbeelden (de "Netkaarten") van de oudste topografische kaart van heel Nederland. De Netkaarten zijn samengesteld in de jaren 1836-1859 [13]. Voor de recente situatie stonden topografische kaarten en kadastrale plans ter beschikking. Kadastrale kaarten zijn noodzakelijk in gebieden met open akkercomplexen, omdat de topografische kaarten nauwelijks informatie geven over de verkaveling op die akkers. Daarnaast zijn de topografische kaarten uit 1890-'92 en van 1936-'38 gebruikt om meer inzicht te krijgen in de periodisering van de jonge heideontginningen.

2.2 Onderzoeksmethode

Het onderzoek begon met een analyse van de landschappelijke situatie in de eerste helft van de 19e eeuw. De Tranchotkaart leverde samen met de bodemkaart [14] en de kadastrale minuutplans de gegevens voor Kaart 1. Vergelijking met topografische

8800036-6154-3

LEGENDA

- huidige gemeentegrens
- - - gemeentegrens 1869, voorzover niet samenvallend met de huidige gemeentegrens (naar: Kuyper 1869)
- ..... gemeentegrens 1809, voorzover niet samenvallend met de huidige gemeentegrens (naar: Franchot-kaart)
- ..... heerlijkheidsgrens 1775 (naar: Kabinetskaart)

- Heerlijkheden 1775 (naar: Kabinetskaart)
- Thorn
  - Holland
  - Geire
  - Kessenich
  - Neeritter
  - Horne
  - Betwist tussen Horne en Holland
  - Onverdeeld gebied

schaal 1 : 50 000
Topografie: Topografische kaart, 1979

kaarten uit 1890-'92, 1936-'38 en 1979 gaf inzicht in de belangrijkste veranderingen gedurende de laatste anderhalf tot twee eeuwen. Literatuur gaf hierbij achtergrondinformatie en zelfs een aantal statistische gegevens.

De 19e-eeuwse situatie is zelf een fase in een langdurige ontwikkeling. Analyse van nederzettings- en verkavelingsvormen samen met de geomorfologische en bodemkundige gesteldheid leidde tot een aantal hypothesen over de ontstaansgeschiedenis van het cultuurlandschap. Door onderzoek van literatuur en gedrukte bronnen werden deze hypothesen zoveel mogelijk getoetst. Daarnaast werd de beschikbare literatuur nageplozen op gegevens over de geschiedenis van afzonderlijke elementen.

Enkele oude grenzen werden opgespoord met behulp van de Kabinetskaart. De bestuurlijke indeling veranderde zeer sterk in de Franse tijd. De Tranchotkaart is midden in dit veranderingsproces samengesteld, de Kabinetskaart juist ervoor. Hoewel aanmerkelijk minder nauwkeurig dan de Tranchotkaart, bleek de Kabinetskaart bruikbaar bij een reconstructie van de oude grenzen (afb. 3).

Vergelijking van de 19e-eeuwse kaarten met moderne topografische kaarten leverde het materiaal voor Kaart 2 (de kaart met historische elementen). Omdat de meest recente topografische kaart uit 1979 dateert (en is gebaseerd op gegevens uit 1975) is een aantal gegevens in het veld gecontroleerd.

3 NATUURLIJKE GESTELDHEID EN GESCHIKTHEID VOOR BEWONING EN ONTGINNING

De ontwikkeling van het cultuurlandschap is in veel opzichten beïnvloed door de natuurlijke gesteldheid. Die natuurlijke gesteldheid is zelf ook weer door mensen beïnvloed. Kaart 1 bevat enkele gegevens over de geomorfologische en bodemkundige gesteldheid van het ruilverkavelingsgebied. Het gebied is grotendeels gevormd door afzettingen van de Maas. De meeste van deze afzettingen dateren uit het Pleistoceen en zijn veelal bedekt door een laag dekzand. Een steile rand, waarop de dorpen Thorn en Baarstraat liggen, scheidt het pleistocene dekzandgebied van het holocene Maasdal. In dit hoofdstuk beginnen we met het laatstgenoemde gebied (par. 3.1). Vervolgens gaan we nader in op twee aspecten van het dekzandlandschap: beken en beekdalen (par. 3.2) en de kunstmatige ophoging van de bouwlanden (par. 3.3).

3.1 Het Maasdal

Het zuidoostelijke deel van het gebied bestaat uit holocene afzettingen van de Maas. Binnen dit gebied is de Maas ook in historische tijd nog een aantal malen van bedding veranderd. In de tiende eeuw stroomde de rivier nog dicht langs Wessem, dat toen een aandeel had in de Maashandel. In 1252 werd een gebied bij Wessem aangeduid als "het eiland" [15], wat erop wijst dat de Maas zich toen aan het verplaatsen was. De beide kleine Hollandse enclaves die in de 18e eeuw ten zuidoosten van Wessem lagen (zie afb. 3) wijzen op vroegere op- of aanwassen. De Thornerbeek loopt ten oosten van Thorn door een vroegere Maasbedding [16]. Andere oude Maasbeddingen zijn nog als smalle geulen in het terrein terug te vinden.

De hogere gedeelten van het Maasdal waren in de 19e eeuw als bouwland in gebruik (Kaart 1). De lagere gebieden werden vandoord gebruikt als wei- en hooiland. Een deel hiervan werd al in 1102 aangeduid als "O" (ooi), een naam die op veel plaatsen in het rivierengebied wordt gebruikt om weiland in een riviermeander aan te duiden [17].

3.2 Beken en beekdalen in het dekzandgebied

Het pleistocene landschap is sterk versneden door beken, die voor een deel terug kunnen gaan op oude Maasbeddingen. De belangrijkste beken zijn de Tengelroijse Beek, de Rijdt, de Uffelse Beek, de Haelense Beek, de Panheelderbeek en de Iitterse Beek. Langs deze dalen vinden we de oudste woonplaatsen. Enkele beekdalen en oude Maasbeddingen waren afgesloten

en raakten in de loop van de tijd gevuld met veen. Een voorbeeld is het Lang Ven. Ook versmallingen in beekdalen, zoals bij Hunsel, leidden tot stagnatie van water en tot het ontstaan van moerassen (Kaart 1).

De mens heeft ingegrepen in het afwateringspatroon door enkele minder belangrijke beeklopen af te sluiten. De Abeek splitste zich oorspronkelijk bij de huidige Nederlands-Belgische grens in twee takken. De zuidelijke heette Aa of Oude Beek [18] en werd, gezien deze namen, blijkbaar beschouwd als de hoofdtak en als de werkelijke benedenloop van de Abeek. Tot 1942 vormde de Oude Beek de grens tussen Neeritter en Hunsel. De noordelijke tak, de tegenwoordige Uffelse Beek, werd in de loop van de tijd belangrijker. Waarschijnlijk is dit de Nieuwe Beek die we regelmatig in oude stukken tegenkomen. Zo is in 1454 sprake van een stuk beemd tussen de "Nuwe Beeck" en de "Aldebeeck" [19]. De oude beek is steeds verder verzand en uiteindelijk afgedamd. Op dit laatste wijst de naam van boerderij Damhof [20]. Van de Oude Beek is nu nog maar een smalle restgeul over (afb. 4).

Een soortgelijke ontwikkeling heeft plaatsgevonden met de Itterbeek. In de Middeleeuwen liep de belangrijkste tak van Ittervoort naar Grathem, om uiteindelijk uit te komen in de Neerbeek [21]. Ittervoort en Santfort ontstonden bij doorwaadbare plaatsen in deze beek (afb. 6). De huidige loop van de Itterbeek, van Ittervoort naar Thorn (waar de naam verandert in Thornerbeek) is mogelijk door menselijk ingrijpen tot stand gekomen. Van de oude loop is nog maar een smalle sloot over (afb. 5).

In de tweede helft van de 19e eeuw zijn op veel plaatsen beken gebruikt om graslanden te bevoelen. In het onderzoeksgebied zijn geen vloeiveiden bekend, maar ze lagen zeker op Belgisch gebied in de directe omgeving [22].

3.3 Oude bouwlandgronden in het dekzandgebied

De ligging van de oude bouwlanden hangt sterk samen met de hydrologische gesteldheid. Het bouwland was vanouds beperkt tot de hogere gronden. De grens tussen bouw- en grasland lag ten oosten van de lijn Neeritter-Hunsel-Baexem bij 25 m + NAP, in de omgeving van Haler bij 30 m + NAP. Zelfs in de ontginningen uit de eerste helft van de 20e eeuw lag de grens tussen bouw- en grasland nog bij dezelfde hoogtelijn [23].

De meeste oude bouwlandgebieden zijn in de loop van de tijd verder opgehoogd met een humushoudend dek (Kaart 1). De bodemkaart onderscheidt hier [24]:

- enkeerdgronden, met een humushoudende bovengrond van ten minste 50 cm dikte. Deze beslaan 33,8 procent (1665 ha) van het studiegebied;
- loo- en laarpodzolen, met een humushoudende bovengrond van 30-50 cm. Deze beslaan samen ongeveer 2 procent van het gebied.

8900036-6154-4

R55-103

Afb. 4 De restgeul van de Oude Beek.

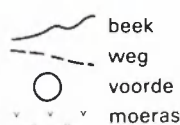
R55-111

Afb. 5 De noordelijke tak van de Itterbeek.

8900036-6154-6

Afb.6 De vrijwel verdwenen noordelijke tak van de Litterbeek met de voorden bij Littervoort en Santfort.

Het humushoudende dek is grotendeels gevormd doordat lange tijd mest, vermengd met zandhoudende plaggen, op het bouwland is gebracht. In het verleden is soms al te gemakkelijk de ouderdom van de ontginning afgeleid uit de dikte van het plaggendek. Daarbij werd te weinig rekening gehouden met de gecompliceerde ontstaansgeschiedenis van deze bodems [25]. Zo is de humushoudende bovengrond plaatselijk mede het resultaat van diepe groundbewerking tijdens of na de ontginning [26]. In de oudere ontginningen is de ophoging bovendien niet gelijkmatig verlopen. Afhankelijk van de ondergrond en de afstand tot de boerderij bestonden verschillen in ophogingssnelheid. Ook in de tijd was de ophogingssnelheid niet constant.

Dit alles maakt het uiterst gevaarlijk om de ouderdom van de ontginning uit de dikte van het dek af te leiden. Toch kunnen de bodemkundige gegevens naar onze mening wel enig inzicht geven in de ontginningsgeschiedenis:

- In de eerste plaats zijn de verschillen in dikte van het dek wel erg groot. Vrijwel alle gebieden die in 1806 al als bouwland in gebruik waren, hebben een dek van meer dan 50 of van minder dan 30 cm dikte. De tussencategorie (30-50 cm) is te verwaarlozen. De grote verschillen lijken niet te kunnen

worden verklaard door verschillen in de ondergrond. We nemen daarom aan dat gronden met een ontbrekend of dun (tot 30 cm) dek tot de jongere ontginningen behoren. Binnen het gebied dat al in 1806 als bouwland in gebruik was [27] behoort een verrassend groot deel tot deze categorie. Het betreft meestal gebieden aan de rand van het cultuurland.

- De oudste ontginningen zijn aangelegd op droge gronden. Latere uitbreidingen van het bouwland over nattere gebieden zijn nog te herkennen aan de grondwatertrappen (III, V of V*, vergeleken met VI of hoger op de hogere gronden). Het gaat hierbij onder meer om een aantal voormalige beekdalen die in de loop van de tijd deel zijn gaan uitmaken van de akkers. Op de restgeul na werden deze dalen opgevuld met materiaal van het aangrenzende bouwland.
- De velden van Haler, Oler en (Oud-)Kelpen staan op de bodemkaart als "zwarte enkeerdgronden", de andere als "bruine". De eerste ontstonden vooral doordat de plaggen op de heide werden gestoken, terwijl bruine enkeerden wijzen op gebruik van grasplaggen, die werden gestoken in beekdalen en in het Maasdal. Volgens Bles et al. [28] zijn de bruine enkeerdgronden over het algemeen aangelegd op moderpodzolgronden. De zwarte enkeerdgronden liggen daarentegen veelal op (arme) humuspodzolprofielen. Dit kan erop wijzen dat de ontginningen van Haler, Oler en Kelpen wat jonger zijn.

Als de gronden met dun of ontbrekend dek en de nattere gronden worden afgetrokken van het gebied dat in 1806 bouwland was, blijven de oudste bouwlandgebieden over. Deze liggen in enkele grote en een groot aantal kleine complexen. De grote gebieden liggen bij Wessum, Neeritter, Ittervoort, Thorn, Baexem, Grathem en Haler. Daarbuiten is het beeld sterk versnipperd. In grote delen van het gebied lijkt een sterk individuele ontginning te hebben overheerst. Dit beeld wordt bevestigd door gegevens over bewonings- en ontginningsgeschiedenis.

10

11

12

4 BESTUURLIJKE INDELING EN GRENZEN

De vroegere bestuurlijke indeling heeft op verschillende manieren gevolgen gehad voor de ontwikkeling van het cultuurlandschap. Zowel nederzettingspatroon als ontginningsgeschiedenis zijn door de bestuurlijke ontwikkeling beïnvloed. Een aantal landschapselementen, zoals vroegere barmolens en oude grenzen, verwijzen direct naar de vroegere bestuurlijke versnippering. In dit hoofdstuk behandelen we achtereenvolgens de oude heerlijkheden, de kerkelijke indeling, de centrumdorpen en -stadjes en de woeste gronden.

4.1 Bestuurlijke indeling tot de Franse tijd

4.1.1 Heerlijkheden

Al omstreeks de tiende eeuw raakte het gebied in bestuurlijk opzicht sterk versnipperd. In dit grensgebied van Luik, Gelre en Gulik konden de verschillende gebiedjes hun onafhankelijkheid handhaven tot de Franse tijd. Het gebied was verdeeld tussen de volgende vier heerlijkheden (zie afb. 3):

Het *Land van Thorn*, dat verdeeld was in vier kwartieren:

- de stad Thorn;
- Stramproy;
- Grathem en Baexem;
- Ell, Haler en Ittervoort [29].

Centrum van dit territorium was de abdij van Thorn. Graaf Ansfried stichtte het klooster op zijn landgoed (villa) Turne en bracht er zijn vrouw en dochter in onder [30]. De stichting vond plaats tussen 972 en 995 [31]. Het exacte jaar is niet geheel duidelijk; toen in de 13e eeuw alsnog een stichtingsoorkonde werd gemaakt kreeg die het jaartal 992. Het oudste betrouwbare gegeven over de abdij is de vermelding van "Tornensi monasterio" in 1007 [32].

De *Vrijheid van Neeritter*, die eigendom was van de domkerk van St Lambert te Luik. Tot Neeritter behoorden de gehuchten Beersel, Boom en Manestraat, die in 1843 bij België werden gevoegd.

Wessem, verdeeld in Binnen-Wessem (de stad en omgeving) en Buiten-Wessem (Kelpen). De gebieden waren van elkaar gescheiden door het Thornse Grathem. Deze situatie bestond zeker al in 1329 [33]. De stad en de buitenkwartieren leverden respectievelijk 5 en 2 schepenen [34]. Wessem werd in 965 door bisschop Bruno van Keulen (zoon van koning Hendrik I) geschonken aan het klooster St Pantaleon in Keulen.

De *Baronie van Kessenich*, die nu grotendeels in België ligt, maar waartoe ook Hunsel en een deel van Haler behoorden [35]. De Baronie van Kessenich maakte deel uit van het hertogdom

Gulik. Hunsel kreeg in 1655 een afzonderlijke schepenbank, maar werd in 1711 weer verenigd met Kessenich [36].

4.1.2 Kerkelijke indeling

De kerkelijke indeling viel grotendeels samen met de wereldlijke. Zelfstandige parochies waren Thorn, Wessem, Kessenich en Neeritter:

- Tot de parochie Thorn behoorden bijkerken in Baexem en Ittervoort. Onder Ittervoort vielen de buurten Ell (met al vóór 1468 een eigen kapel) en Haler. De kapel van Ittervoort wordt voor het eerst vermeld in 1299 [37]. Deze bijkerken worden vaak "ecclesia" genoemd, maar uit andere bronnen blijkt dat het ging om kapellen, annexen of hulpkerken, die onder de hoofdkerk van Thorn stonden. Pas in 1583 werden de bijkerken verheven tot zelfstandige parochies [38]. De parochiekerk van Thorn wordt in een oorkonde uit 1525 als moederkerk van de abdijkerk genoemd. Dat betekent dat de parochie al bestond voor de stichting van het klooster. Waarschijnlijk is de parochiekerk in het derde kwart van de tiende eeuw gesticht [39].
- Tot de parochie Wessem behoorde een bijkerk in Grathem met kapellen in Kelpen en Oler. De kerk van Wessem was al in de tiende eeuw als zelfstandige parochie afgescheiden van de nog oudere kerk van Heel [40].
- Tot de parochie Kessenich behoorde een bijkerk in Hunsel. De kerk van Kessenich wordt voor het eerst genoemd in 1202, maar kan aanzienlijk ouder zijn [41].
- De parochie Neeritter behoorde tot het Domkapittel van Luik. De kerk van Neeritter bestond in 1202 en is waarschijnlijk een dochterkerk van die van Thorn of Kessenich [42].

4.1.3 Ontstaan van de versnippering

De vier heerlijkheden lagen volkomen dooreen (zie afb. 3). Linssen [43] spreekt van een gebied dat door oude delingen geheel door elkaar lijkt te zijn gehaald. Het ontstaan van de verschillende heerlijkheden moet rond de tiende eeuw hebben gelegen. Oorspronkelijk moeten zowel Wessem als Grathem en Beegden deel hebben uitgemaakt van het grote domein Heel [44]. Wessem en Thorn worden in de tweede helft van de tiende eeuw al als afzonderlijke gebieden genoemd. Grathem moet oorspronkelijk met Wessem tot Heel hebben behoord. Het feit dat Grathem in kerkelijk opzicht ook later nog tot de parochie Wessem behoorde, vormt hiervoor een aanwijzing. Het dorp behoorde echter mogelijk al aan Ansfried toen die de abdij Thorn stichtte [45].

Hoewel al in de oudste bronnen onafhankelijk, werden Thorn, Neeritter en Kessenich vaak samen genoemd als de "Drie Eigen".

De schepenbanken traden vaak samen op. De drie heerlijkheden bezaten bijvoorbeeld samen een galg, die op een heuvel tussen de drie plaatsen in stond. Ook in het beheer van de onontgonden gebieden trokken ze samen op (zie paragraaf 4.3). Monna veronderstelde mede op grond van deze gegevens dat de gebieden ooit één geheel hebben gevormd [46]. De verbindende schakel zou dan gevormd zijn door ene Ansfried, oom van de gelijknamige stichter van de abdij.

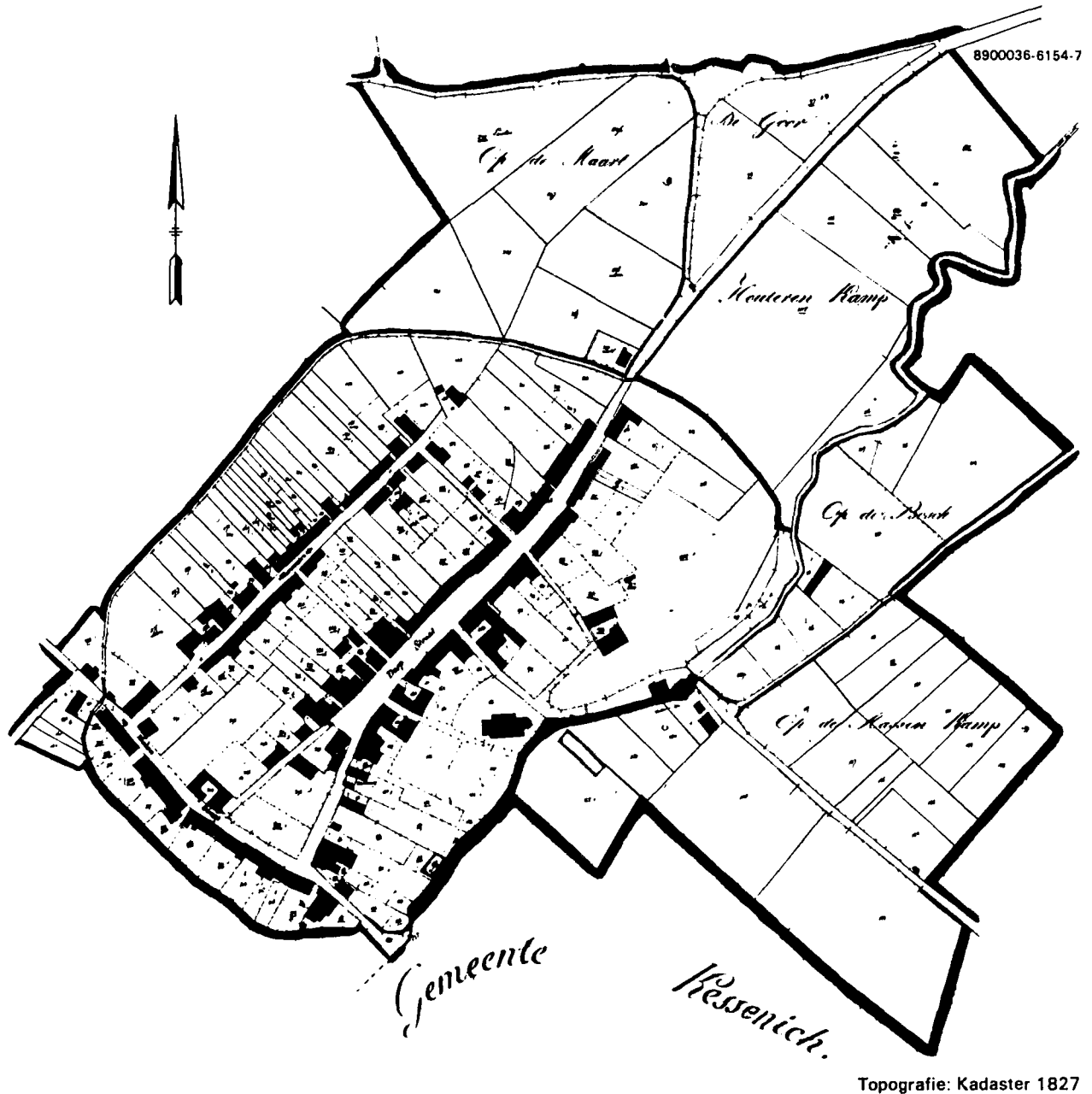
4.1.4 Heerlijheidscentra

Elk van de oude heerlijkheden had een stadje of een versterkt dorp (Neeritter) als centrum. Neeritter had de status van Vrijheid, tussen stad en dorp in. Het is als versterkt dorp een zeldzaam verschijnsel in Nederland [47]. De hoofdplaatsen van de verschillende heerlijkheden waren versterkt met wallen en grachten.

Thorn heeft aan de noord- en westzijde aarden wallen gehad. Nog steeds bestaan de straatnamen Akkerwal en Wal. Aan de zuidzijde werd de stad afgesloten door de Thornerbeek. De oorsprong van de omwalling ligt misschien in een verzoek van de bewoners van Thorn aan de abdis om de plaats te versterken (1584) [48].

Neeritter heeft een zeer regelmatige plattegrond met een hoofdstraat die uitloopt op een driehoekig marktplaats, een parallelstraat en enkele dwarsstraten (afb. 7). Het geheel was omgracht. Aan de zuidzijde van de kern loopt de Itterbeek, die hier als gracht diende. Aan de andere zijde van de kern is het verloop van de vroegere gracht nog herkenbaar in een fietspad. Het dorp wekt de indruk van een planmatige opzet. Mogelijk gaat het om een gestichte marktplaats, waarmee de lokale grondeigenaar zijn positie in het staatkundig sterk versnipperde gebied wilde versterken. In 1143 was sprake van Itter en een ander Itter dat Nieuw wordt genoemd [49]. Het is niet duidelijk of het oude Itter het huidige Opitter (stroomopwaarts aan de Itterbeek in België) of de later verdwenen hof bij Neeritter was [50]. Met Nieuw Itter zal zeker het tegenwoordige Neeritter zijn bedoeld. In 1227 heette de plaats al "Niderytter" [51]. De omwalling is jonger dan de rest van het dorp. In de tachtigjarige oorlog had de bevolking veel te lijden van doortrekkend krijgsvolk. In hetzelfde jaar als de bewoners van Thorn (1584) vroegen ook de bewoners van Neeritter aan hun grondheer, het Luikse domkapittel, toestemming om het dorp te mogen omgeven door grachten [52].

Wessem ligt op een vooruitstekend terras, dat aan drie zijden wordt begrensd door lage graslanden. Aan de vierde zijde werden wallen en grachten aangelegd (afb. 8). De grachten van Wessem worden vermeld in 1453. De wallen werden in 1508 vernieuwd door Brabanders, die het stadje hadden ingenomen. In 1601 deden Gelderse troepen hetzelfde. De grachten zijn pas

Afb. 7 Neeritter op het oudste kadastrale minuutplan.

omstreeks 1950 gedempt. De kern van Wessem kreeg in de Middeleeuwen al een enigszins stedelijk aanzien door de dichte bebouwing aan de Steenweg. In 1329 werd de plaats aangeduid als "oppidum". Later werd Wessem regelmatig een stad genoemd. Toch is het nooit uitgegroeid tot een volwaardige stad. Toen het oost-west gerichte landverkeer in de Late Middeleeuwen belangrijker werd lag Wessem uit de route. Het werd overvleugeld door Weert en Roermond. Tekenend is in dit verband de verplaatsing van de munt naar Weert omstreeks 1400 [53].

Afb. 8 Wessem omstreeks 1806 (Tranchotkaart).

4.2 Bestuurlijke indeling vanaf de Franse tijd

In de Franse tijd werd de bestuurlijke situatie ingrijpend gewijzigd. De abdij Thorn werd opgeheven, het grondgebied door Frankrijk geannexeerd (1795). Het Kapittelsbos was in de eerste helft van de 19e eeuw nog eigendom van Domeinen [54].

In 1794 werden plaatsen met minder dan 5000 inwoners samengebracht in kantons. Hunsel en aanvankelijk Ittervoort werden ingedeeld bij het kanton Heythuysen. In tweede instantie werd Ittervoort samen met Neeritter deel van het kanton Maaseik [55]. In 1800 werden deze dorpen alsnog zelfstandige gemeenten. De bestuurlijke situatie werd vereenvoudigd door een aantal grenswijzigingen. Zo werd de Ittervoortse (Thornse) enclave in Oler in 1813 bij Wessem gevoegd. In hetzelfde jaar werd besloten Ell, dat voorheen onder Ittervoort hoorde, bij Hunsel te voegen. Het besluit werd acht jaar later uitgevoerd. Buiten-Wessem werd in 1818 bij de gemeente Grathem gevoegd [56].

Bij de grensscheiding van 1842 kwam de rijksgrens door een aantal gemeenten te lopen. De delen van Neeritter, Hunsel, Ittervoort en Stramproy die aan België werden toegewezen werden in 1845 samengevoegd tot de nieuwe gemeente Molenbeersel.

De gemeenten Neeritter en Ittervoort werden in 1942 bij de gemeente Hunsel gevoegd.

4.3 Eigendom van de onontgonnen gebieden

De abdij van Thorn bezat een aantal bossen, zoals het Kapittelsbos tussen Hunsel en Oler. Daarnaast waren enkele kleine

stukken heide in privé-bezit. Veruit de meeste onontgonnen gebieden waren echter gemeenschappelijk bezit.

Het grote heide- en broekgebied aan de zuidgrens van het onderzoeksgebied (het Vijverbroek) is eeuwenlang gemeenschappelijk gebruikt door de bewoners van de omliggende dorpen (afb. 9) [57]. Regelmatig traden daarbij conflicten op, waarbij de bewoners van de "Drie Eigen" (Thorn, Neeritter en Kessenich) tegenover die van de "Overheide" (de Loonse dorpen Bocholt, Beek, Bree en Tongerlo) stonden. In 1441 leidde dit zelfs tot een gewapend conflict. Het jaar daarop werd een grens vastgesteld tussen Loon en de Drie Eigen. Grenspalen en de "Bocholtergraven" markeerden de nieuwe grens [58]. Het deel van de Drie Eigen werd in het begin van de 19e eeuw gemeenschappelijk bezit van de gemeenten Baexem, Grathem, Ell-Hunsel, Ittervoort, Neeritter (toen nog met inbegrip van de gehuchten Beersel, Boom en Manestraat), Stramproy, Thorn en Kessenich. In 1827 werd het gebied, dat toen 2308 ha groot was, tussen de genoemde gemeenten verdeeld. Negen jaar later werd ook een ander gemeenschappelijk gebied, het 445 ha grote Stramproyse broek, verdeeld tussen de verschillende omliggende gemeenten.

4.4 Grenzen

De oude grenzen van de heerlijkheden zijn aangegeven in afb. 3. Gezien de hoge ouderdom van de bestuurlijke indeling kunnen ook de grenzen erg oud zijn. Enkele grenzen werden ruwweg al in de tiende eeuw getrokken en kregen bij de ontginning een vast tracé. Enkele grenzen, die nog als wallen, sloten of greppels in het landschap herkenbaar zijn, hebben zeker een middeleeuwse ouderdom. Een voorbeeld is de oude grens tussen Thorn en Kessenich, die nog steeds als kavelscheiding op het bouwland van Haler herkenbaar is en die zeker al sinds de 13e eeuw op die plaats ligt (zie verder paragraaf 5.2.2).

Een deel van de oude grenzen bleef zelfs na de Franse tijd bestaan, nu als gemeentegrens.

Afb. 9 Detail van een kaart van Midden-Limburg uit omstreeks 1550, ongeveer op schaal 1 : 25 000. De kaart wordt toegeschreven aan Jacob van Deventer (De la Haye, 1988, p. 32). Centraal op het afgebeelde fragment het "Brouck" (= het Vijverbroek). Daaromheen liggen van links naar rechts de plaatsen Neeritter, Kessenich ("Kessingen") en Thorn, (Rijksarchief in Limburg, Maastricht, inv. nr. X 1 X 2 (57.1))

Tijdsindeling		C14 jaren voor en na Chr.
Nieuwste tijd		
Nieuwe tijd		
Late Middeleeuwen		1500 n Chr
Hoge Middeleeuwen		
Vroege Middel- eeuwen	Ottoonse tijd	1000 n Chr
	Karolingische tijd	
	Merovingische tijd	500 n Chr
Laat-Romeinse tijd		
Vroeg-Romeinse tijd		
Late IJzertijd		0
Midden IJzertijd		
Vroege IJzertijd		500 v Chr
Late Bronstijd		
Midden Bronstijd		1000 v Chr
Vroege Bronstijd		1500 v Chr
Laat-Neolithicum		2000 v Chr
Midden-Neolithicum		3000 v Chr
Vroeg-Neolithicum		4000 v Chr
Mesolithicum en ouder		5000 v Chr
		6000 v Chr
		7000 v Chr
		8000 v Chr

8900036-6154-10

Afb.10 Tijdschaal (naar: Vos 1985, p. 17).

5 ONTWIKKELING VAN HET CULTUURLANDSCHAP TOT HET BEGIN VAN DE 19E EEUW

5.1 Oudste geschiedenis

In het gebied zijn de nodige sporen van prehistorische en Romeinse activiteiten gevonden. In de omgeving zijn sterke aanwijzingen voor bewoningscontinuïteit tussen de Romeinse periode en de Vroege Middeleeuwen. Zo wordt de plaatsnaam Heel [59] vereenzelvigd met "Catualium" op de (van oorsprong Romeinse) Peutingerkaart, terwijl de naam Kessenich nog teruggaat op ene Cassinius, die hier in de Romeinse tijd een landgoed bezat [60]. Volgens Habets maakte de huidige Heerstraat deel uit van een Romeinse weg. De weg liep langs Ittervoort en de Loretokapel naar Heel [61]. Bij Hunsel is een grafveld uit de Volksverhuizingstijd gevonden [62].

Toch begint de geschiedenis van het huidige cultuurlandschap in de Merovingisch/Karolingische tijd (afb. 10). Een aantal nederzettingen in het onderzoeksgebied en de directe omgeving dateert uit deze periode. Een kaart van archeologische vondsten uit de Merovingische en Karolingische tijd toont een opvallende concentratie op de rand van het Maasdal [63]. De meeste andere gegevens bevestigen dit beeld. In het vorige hoofdstuk zagen we al dat Wessem en Thorn beide in de tiende eeuw bestonden. Grathem (1116 "Grathem") [64] en Baexem (1244 "Baxen; 1273 "Baxem") [65] behoren evenals Wessem (965 "Wishem") [66] tot de -heemnamen. Deze dateren over het algemeen uit de Vroege Middeleeuwen.

Het gebied was niet volledig agrarisch. Wessem was in de 10e eeuw een handelsnederzetting ("portus") met een stenen kerk en met muntrecht [67]. Dit wijst erop dat het gebied profiteerde van de Maashandel. Waarschijnlijk kruiste ook een belangrijke oost-westverbinding hier de Maas. Op het belang van de Maashandel wijst ook de tol die tot 950 in het nabijgelegen Echt lag [68]. De abdij van Thorn kreeg in 1007 zowel markt- als tolrecht, wat eveneens wijst op verkeer [69]. De abdij werd bepaald niet gesticht in een uithoek van de bewoonde wereld.

De relatief grote dichtheid aan vroegmiddeleeuwse nederzettingen wijst erop dat in die periode al het nodige cultuurland moet hebben bestaan. Door gebrek aan gegevens is het niet mogelijk dit oudste cultuurland op de kaart aan te wijzen. Ten minste een deel van de landbouwgrond werd geëxploiteerd volgens het hofstelsel. Dit hield in dat het land werd geëxploiteerd in domeinen ("hoven"). De werknemers ("horigen") konden door een eigen stuk land in hun onderhoud voorzien. Ze werden dus in natura betaald. Hoven lagen in Neeritter, Thorn en Wessem. De Vroonhof van Thorn moet in de omgeving van de parochiekerk hebben gestaan [70]. De Vroonhof van Neeritter bestond nog in 1596 en lag aan de noordzijde van de beek, waarschijnlijk in de omgeving van het dorp [71]. Het klooster van St Pantaleon in Keulen bezat en exploiteerde de hof in Wessem

[72]. In de 13e eeuw kwamen veel hoven in economische problemen door de opkomst van de steden en daarmee van de geldeconomie. Een oplossing was de omzetting in pachtbedrijven. Dat gebeurde bijvoorbeeld met de hof van St Pantaleon in Wessem, die vanaf 1219 werd verpacht aan de heer van Horn [73]. Veldnamen als Vroonbeemd (Thorn) overleefden de hoven zelf [74].

5.2 Bewoning en cultuurlandschap tussen 1000 en 1500: ontstaan van kampen en velden

Een aantal vrijstaande boerderijen met hun akkerkampen wordt al in de Middeleeuwen genoemd, maar ook delen van de velden om de grotere bewoningskernen moeten al in deze periode zijn ontstaan. De belangrijkste landschapstypen bestonden dus al in de Middeleeuwen. In deze paragraaf (par. 5.2.1 t/m 5.2.3) willen we het ontstaan van die verschillende landschappen nader bekijken.

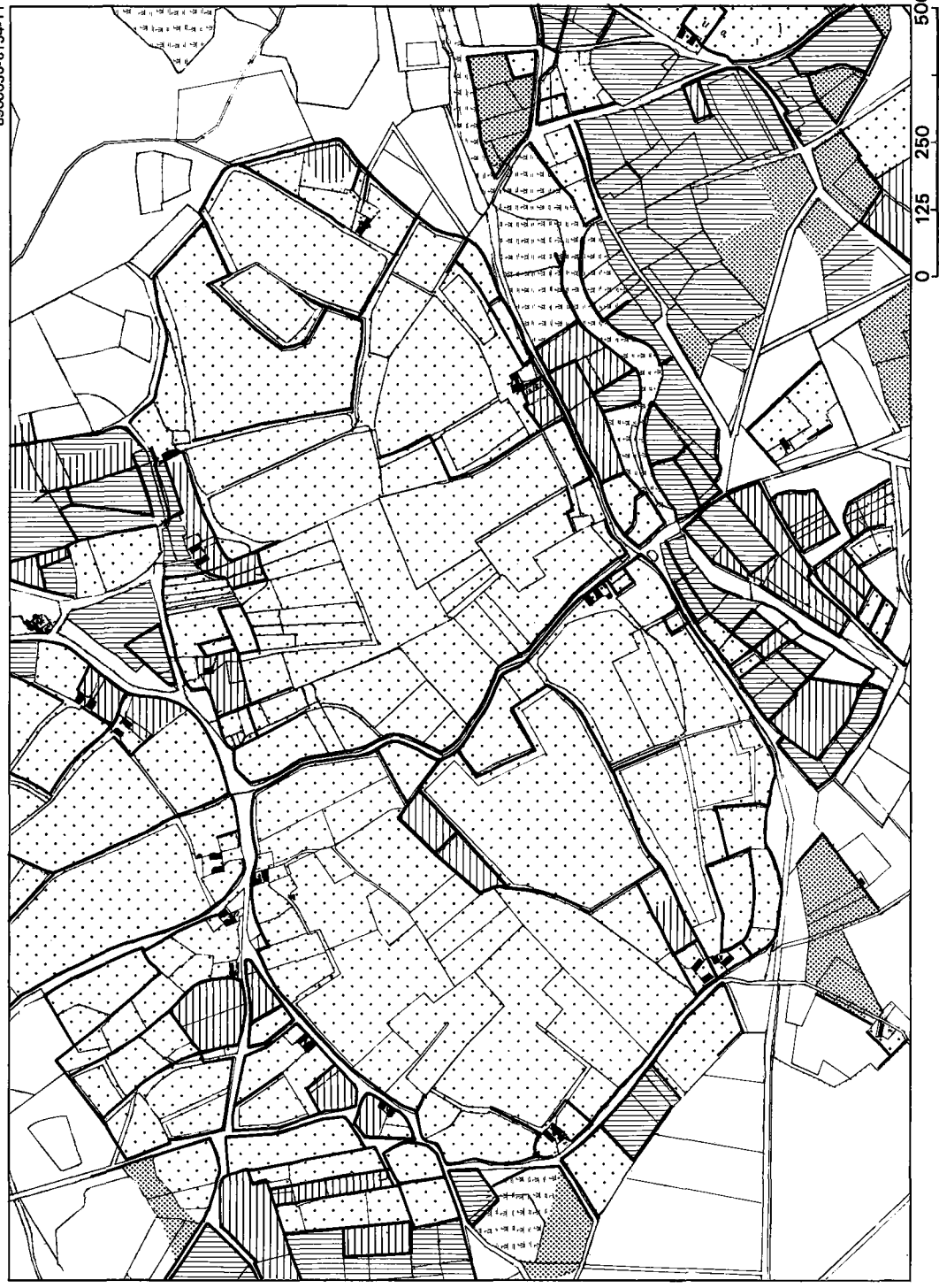
5.2.1 De kampongtingningen

Kampen ontstonden door individuele ontginningen [75]. Vooral op oude kaarten vinden we nog voorbeelden terug van alleenstaande boerderijen met een grote akkerkamp. Die oorspronkelijke kampen hadden waarschijnlijk een omvang van ongeveer 4 ha [76]. Ze waren omringd door houtwallen, die vee en wilde dieren buiten moesten houden [77]. Een aantal van deze boerderijen wordt al in de Middeleeuwen genoemd. Enkele individuele ontginningen waren duidelijk groter van opzet. Bij de adellijke huizen Ten Hove en Oud Buggenum hoorden grote stukken bouwland, die in hun geheel door een houtwal waren omgeven. In feite zouden we hier moeten spreken van kampen, maar ze werden vanwege hun omvang aangeduid met de term "veld". Een voorbeeld is het Kerckemsveld, genoemd naar de 18e-eeuwse eigenaren van Oud Buggenum [78]. Op korte afstand van Ten Hove, bij een doorwaadbare plaats, staat de middeleeuwse berk van Grathem. Kerk en watermolen waren de oorsprong van de dorpskern van Grathem.

5.2.2 Aaneengegroeide kampen

Een aantal grotere aaneengesloten bouwlandgebieden kan gevormd zijn doordat aanvankelijke kampongtingningen door latere uitbreiding van het bouwland aaneengroeiden. Een goed voorbeeld hiervan vinden we bij Haler. Omdat dit gehucht nog relatief gaaf is en zelfs enkele van de oude kampwallen nog over zijn willen we dit voorbeeld hier enigszins uitwerken. Afb. 11a geeft een beeld van het grondgebruik in 1806, aangevuld met

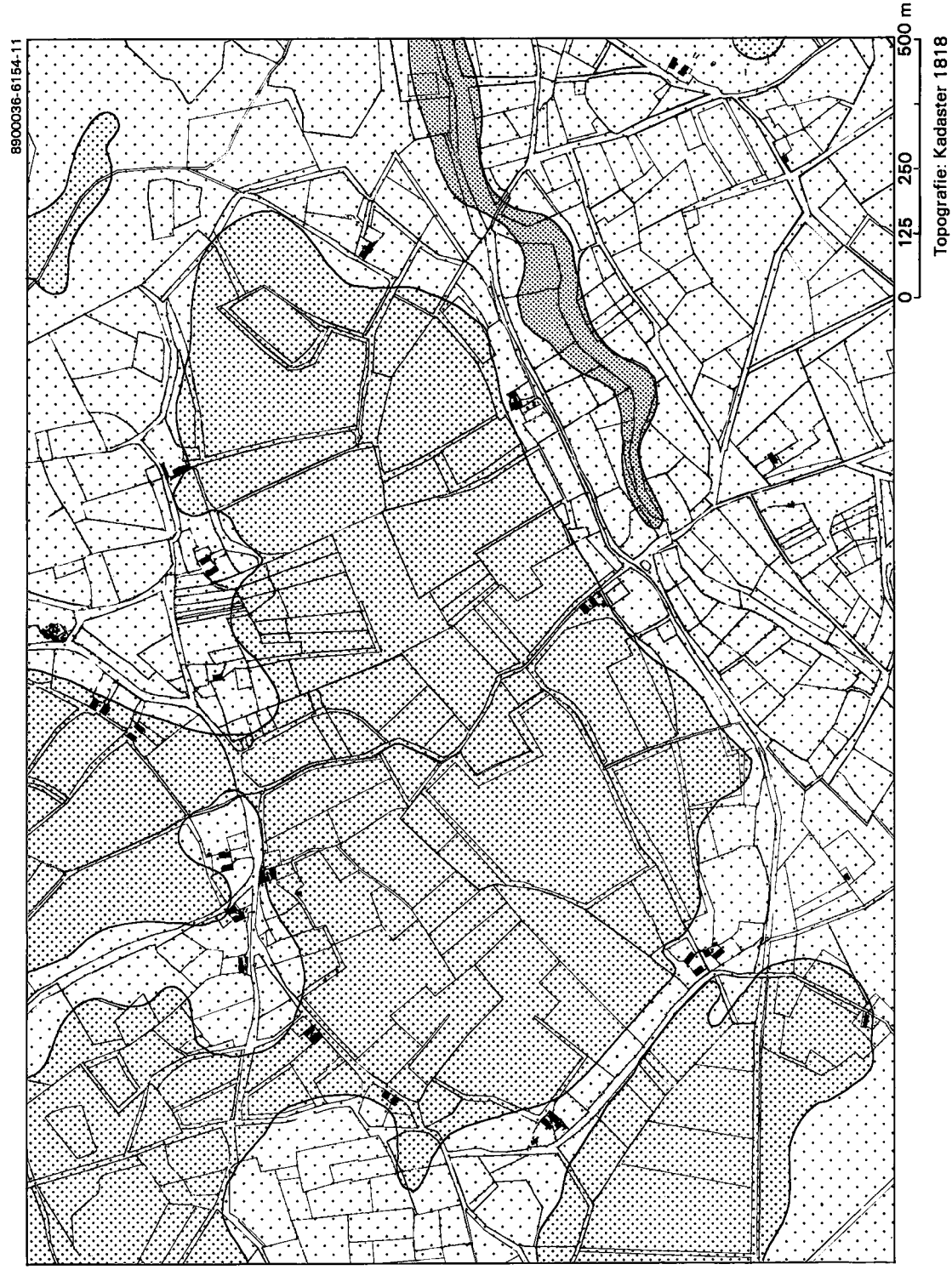
8900038-6154-11

LEGENDA	
	bouwland
	bouwland, ontgonnen na 1771-'78
	grasland
	heide
	stuifzand
	moeras
	heg of houtwal

Afb. 11a Haler: Bodemgebruik en opgaande begroeiing in 1806 en ontginningen tussen 1771-'78 en 1806. (bron: Tranchotkaart, Kabinetskaart)

Afb. 11b Haler: Hoogteligging. (Bron: Topografische kaart, 1979)

een aantal gegevens over ontginningen uit het laatste kwart van de 18e eeuw. Vergelijking van deze kaart met de hoogtekaart (afb. 11b) maakt opnieuw duidelijk hoezeer het grondgebruik samenhangt met de hoogteligging, en dus met de hydrologische gesteldheid. Afb. 11c geeft het grondbezit omstreeks 1830. Op deze kaart is tevens de oude grens tussen de heerlijkheden Thorn en Kessenich aangegeven. Daarbij valt op dat die grens ook in het grondbezit is terug te vinden. De vierde kaart (afb. 11d) geeft de brede houtwallen, die herkenbaar zijn als smalle stroken om een groter bouwlandkavel. Die bouwlandkavels zijn de oorspronkelijke bouwlandkampen, die in eerste instantie waren omringd door weidegebieden. De latere restontginningen missen zo'n houtwal. Met deze informatie konden we een reeks oorspronkelijke kampen reconstrueren (afb. 11e). Dat de kampwallen tot de oudste elementen horen blijkt ook uit het feit dat de basis ervan lager ligt dan de akker eromheen. Ze zijn dus ouder dan een deel van het bouwlanddek [79].

Haler blijkt nu een ring van boerderijen om een dorpsakker (een zogenaamd kransakkergehucht) met drie boerderijen ten noordwesten ervan. Nu wordt ook duidelijk waarom de grens tussen Thorn en Kessenich hier zo'n grillig verloop heeft: beide gebieden bestaan uit zeven tot negen boerderijen. Een deel van deze boerderijen moet al aanwezig zijn geweest in 1244, toen het gehucht voor het eerst werd genoemd [80]. De individuele boerderijen worden overigens pas later genoemd; de oudst bekende is de Vennerhof (1496 "tgenen Venne") [81]. De Straeterhof was in 1525 eigendom van het Kinroyse klooster in Maaseyk [82]. De naam Nunemerhof wijst waarschijnlijk op een boerderij die eigendom was van het klooster St. Elisabethsdal te Nunhem. Dit klooster kocht in 1664 een hoeve Ingenstraat en in 1684 de laathof Hoxit in Haler [83]. Oorspronkelijk had elk van de boerderijen een eigen bouwlandkamp, die omringd was door een houtwal. De naam Locht (van het werkwoord "loken", afsluiten) wijst nog op een dergelijke kamp [84].

De boerderijen zijn niet allemaal even oud. Vooral in het Kessenichse gebied is in de loop van de tijd het nodige gebeurd. Uit de wijze waarop het grondbezit dooreen ligt blijkt dat de boerderijen 10 en 11 ooit één geheel hebben gevormd. Dat wordt bevestigd door de namen Grote Locht en Kleine Locht. Op dezelfde wijze blijken ook 15 en 16 één geheel te hebben gevormd, evenals 14 en 18. In het laatste geval heeft 18 geen duidelijke huiskamp, wat 14 stempelt tot de oorspronkelijke boerderij. Ook de Straeterhof (9) is verdeeld, maar het afgesplitste deel is niet tot een zelfstandige boerderij uitgegroeid. Een zeer ingewikkelde situatie vinden aan de oostzijde van 17. Het lijkt erop dat 17 op een zeker moment uiteengevallen is. Een van de snippers groeide door nieuwe ontginningen weer uit tot een boerderij (19).

Het Thornse deel is overzichtelijker. De boerderijen 4-7 lijken ongeveer even oud. Duidelijk is te zien hoe de restgebieden tussen de oorspronkelijke huiskampen later zijn vervreemd. Het gebied van de Vennerhof (7) tussen de huiskampen van de

Enger-en de Nonisserhof (resp. 5 en 6) heette op het kadastrale minuutplan Vennerbos en is blijkbaar een tijdlang als bos-restant tussen de oudere kampen bewaard gebleven. Bij de boerderijen 1-3 valt op dat uitbreiding van de huiskamp van 3 werd belemmerd door een oudere uitbreiding van 2, terwijl 2 op dezelfde wijze werd dwarsgezet door 1. Dit wijst erop dat de nummers 1, 2 en 3 de volgorde van ouderdom aangeven.

Een aantal van de oude houtwallen is nog over (afb. 12) en maakt dat dit akkergebied minder open is dan de meeste "velden". Met de bovengenoemde gegevens konden we deze houtwallen indelen naar ouderdom (afb. 11f).

5.2.3 De velden

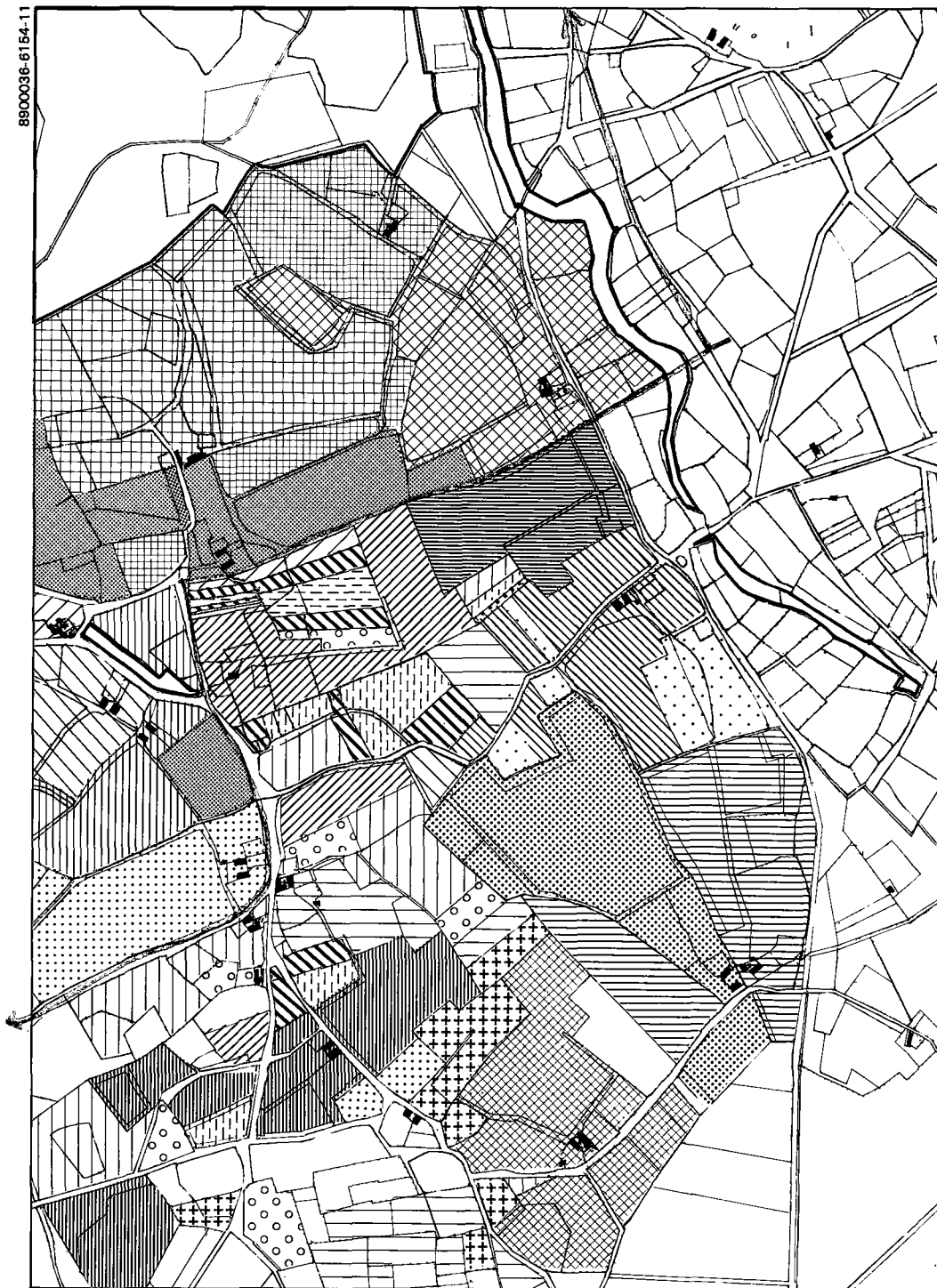
Geheel anders zien de velden van Neeritter, Thorn en Wessem eruit. Deze gebieden zijn niet alleen visueel open, maar worden vooral gekenmerkt door een zeer kleinschalig verkavelingspatroon. Bovendien is de bijbehorende bewoning geconcentreerd in de (forse en dichtbebouwde) kernen. Van de 730 inwoners die de gemeente Neeritter omstreeks 1845 telde woonden er 700 in de kern. In de gemeente Thorn stonden 215 van de 230 huizen in de kern [85]. Het kleinschalige verkavelingspatroon kan voor een deel zijn ontstaan doordat de oorspronkelijke grote kavels door erfdeling uiteenvielen. Een andere mogelijkheid is dat uitbreidingen van het bouwland gezamenlijk plaatsvonden, waarbij ieder nieuw ontgonnen stuk land tussen de deelnemers werd verdeeld. De zeer sterke spreiding van het grondbezit van individuele grondeigenaren over het hele veld (afb. 14) maakt de laatste mogelijkheid het meest waarschijnlijk. Sporen van verspreide boerderijen en oorspronkelijke akkerkampen konden we in de centrale delen van het veld van Neeritter, Thorn en Wessem niet ontdekken. Het lijkt erop dat deze velden vanaf het begin een gemeenschappelijk karakter hebben gehad. Hoewel delen van de velden tot de Vroege Middeleeuwen terug kunnen gaan, hebben zeker in de 13e eeuw nog uitbreidingen plaatsgevonden. Zo lag in 1260 een "uitgerot" bos bij Ittervoort [86], terwijl men zich in 1287 de ontginning van een deel van het Thornse veld nog wist te herinneren [87].

5.3 Ontginningen en bodemgebruik in de periode 1500-1800

In 1538 telden de gebieden van Kessenich, Neeritter en Thorn samen zeven banmolens [88]. Dit grote aantal wijst, behalve op de staatkundige versnippering, ook op een relatief dichte bewoning. Overigens wordt bij de betreffende lijst opgemerkt dat het aantal molens wel groot genoeg was.

De bevolkingsdruk leidde tot een grote behoefte aan nieuw bouwland. Uitbreidingen van het bouwland gingen echter ten

8900036-6154-11

Gemeentegrond

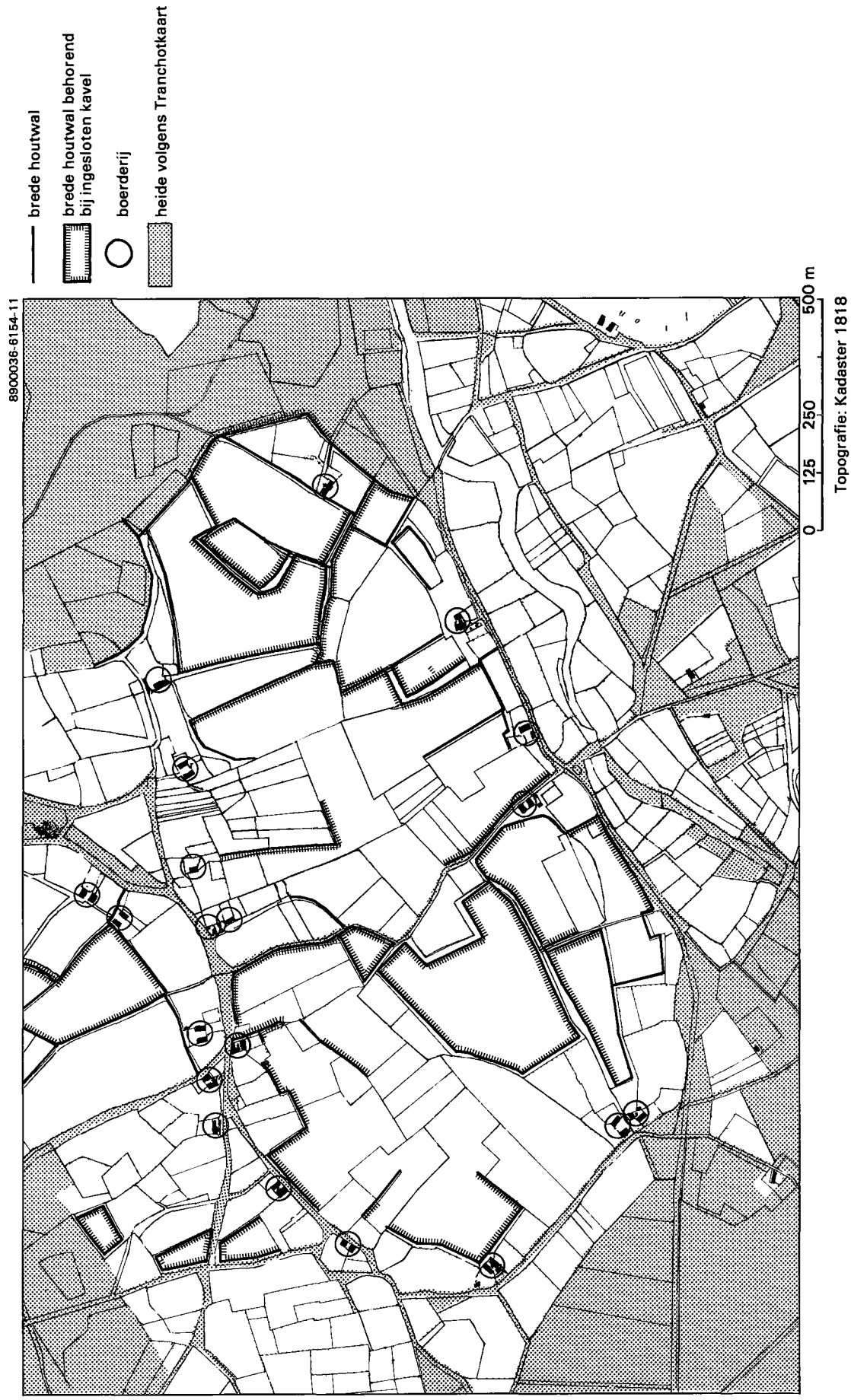
De andere rasters geven het
grondbezit van verschillende
eigenaren aan.

→ heerlijkheidsgrens

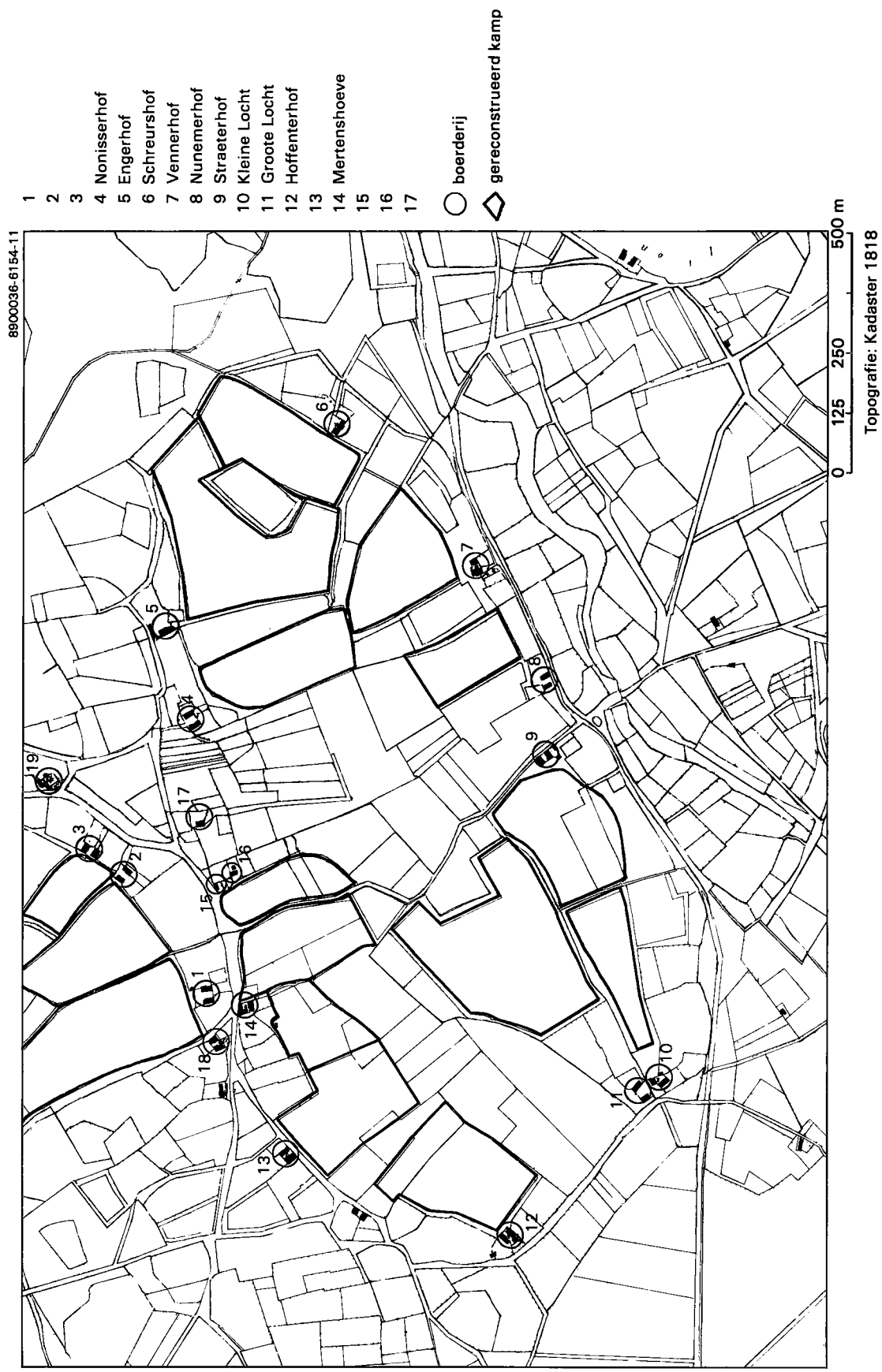
0 125 250 500 m

Topografie: Kadaster 1818

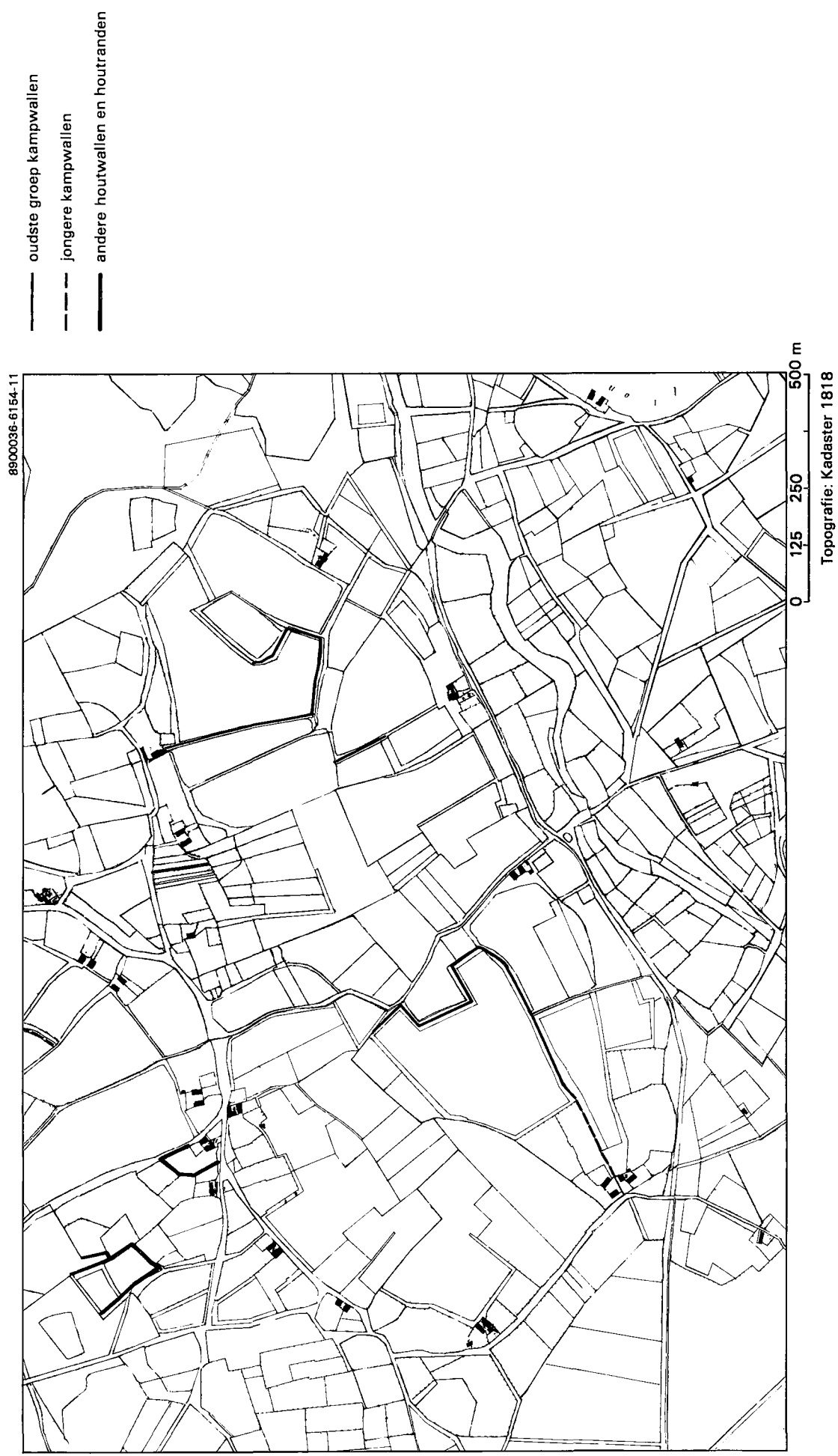
Afb 11c Haler: Grondbezit ca. 1830. (Bron: Kadaster)

Afb. 11d Haler: Brede houtwallen, voorzover herkenbaar op de kadastrale minuutplannen.

Afb. 11e Halder: Reconstructie van de middeleeuwse akkerkampen.

Afb. 11f Haler: Resterende houtwallen (situatie 1975). (Bron: Topografische kaart, 1979)

koste van de bos- en heidegebieden, die in het gangbare landbouwsysteem moeilijk konden worden gemist: ze leverden plaggen, turf en hout, maar konden vooral als weidegrond niet worden gemist. Ontginning betekende verlies aan weidegronden en daardoor minder mest. Toch lijkt de ontginningsdrang vaak gewonnen te hebben. In paragraaf 2.1.2 bleek al dat bodemkundige gegevens wijzen op een groot oppervlak aan jonge ontginningen, waarbij te denken valt aan de periode 1500-1806. Ook schriftelijke gegevens wijzen erop dat de ontginningen in de Nieuwe Tijd enige omvang hebben gehad. Zo werd in 1598 gemeentegrond verkocht om de reparatie van de kerk van Thorn te bekostigen [89]. Uit de eerste helft van de 18e eeuw is een serie aanvragen om heide te mogen ontginnen bewaard gebleven. De aanvragers waren verschillende bewoners van Baexem, Thorn en Ittervoort en de meeste aanvragen werden geheel of gedeeltelijk gehonoreerd [90]. Meer dan deze losse gegevens geeft een 16e-eeuwse lijst inzicht in de omvang van de ontginningen. In Stramproy, Haler, Ell, Beersel (nu Belgisch gebied) en Thorn ging het resp. om 99, 13,3, 24,7, 8,1 en 23,9 ha.

Een deel van deze uitbreidingen lag aan de rand van de velden van Thorn, Neeritter en Ittervoort. Een voorbeeld van een jonge uitbreiding is het Hexveld (bij Ittervoort), dat in 1501 nog Hexheide heette [91]. Aan de rand van de velden ontstond een ring van kamptontginningen, soms met boerderijen.

Ook uit andere delen van Midden-Limburg is bekend dat vooral in de 18e eeuw het nodige werd ontgonnen. In het Land van Montfort [92], dat in totaal 15 220 ha besloeg, was de groei van het cultuurland in de 18e eeuw zelfs sterker dan in de 19e (tabel 1) [93].

Tabel 1 Toename van het oppervlak cultuurland in het Land van Montfort (1600-1920).

Periode	Toename in ha	Gem. toename in ha/jaar
1600-1700	94	0,94
1700-1789	762	8,56
1806-1900	714	7,60
1900-1920	783	39,15

Bron: Droesen, 1927; Roebroek, 1967.

Het bouwland kon echter door mestgebrek niet eindeloos worden uitgebreid. Kaart 1 maakt duidelijk hoeveel onontgonnen gebied nog in het begin van de 19e eeuw over was. Naast heidevelden waren dat bossen, vennen en stuifzanden. Alleen de laatste verdienden werkelijk de aanduiding "woeste gronden"; de andere gebieden waren wel degelijk in gebruik. Heide en onverkavelde graslanden werden gebruikt als extensieve weidegronden voor runderen en schapen. Ook werden in deze gebieden plaggen gestoken. De dorpen die wat verder van het rivierengebied af lagen, staken hun plaggen vooral op de heide. De dorpen bij de rand van het Maasdal staken ook plaggen in de onverdeelde

8900036-6154-12

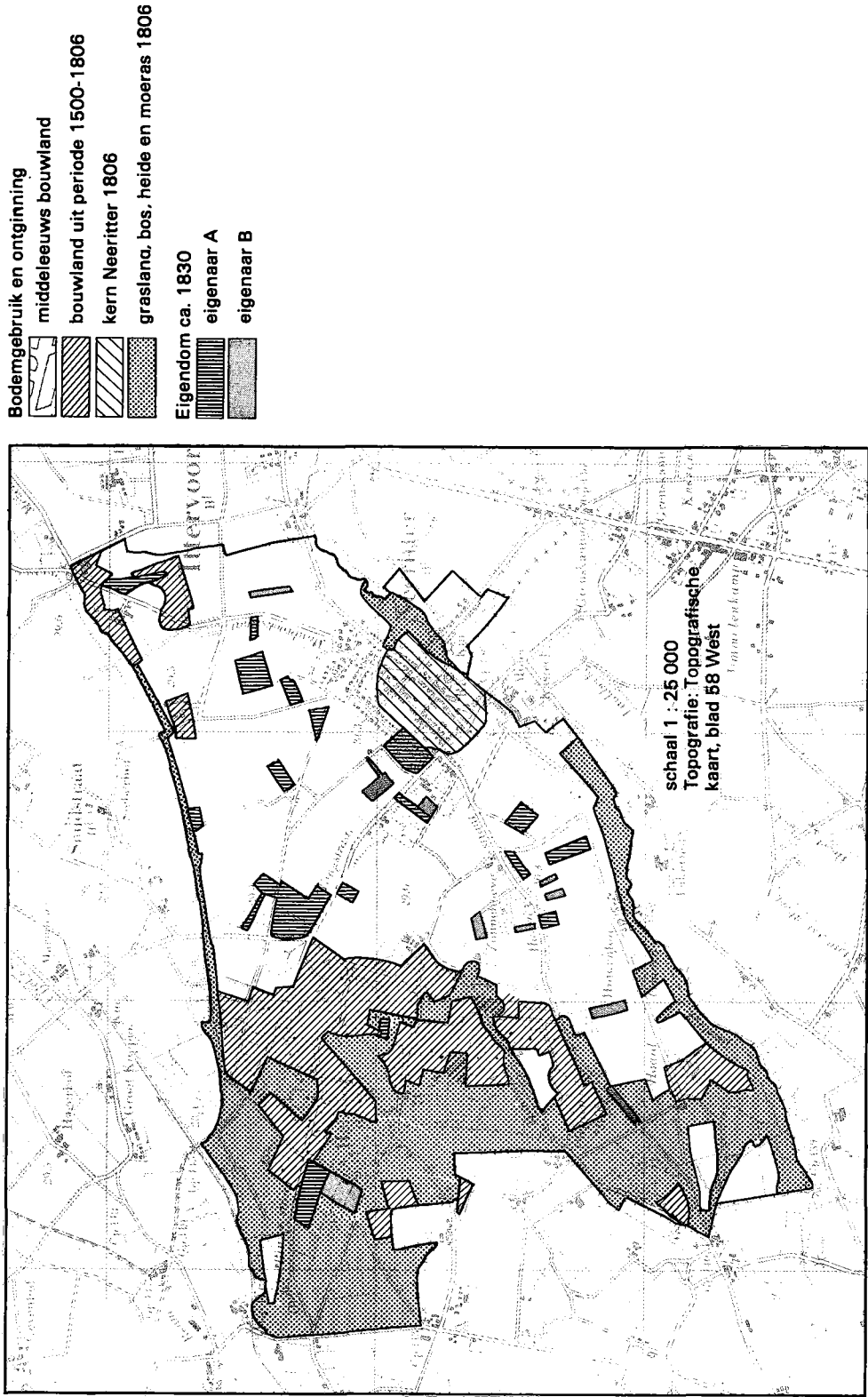
R55-99

Afb. 12 Houtwal bij Haler.

Afb. 13 Grathem ligt in een meander van de Uffelse beek. Verschillende wegen volgen een eindweegs de beek om bij de watermolen van Grathem die beek over te steken. Behalve de watermolen liggen alleen de omgrachte huizen Buggenum en Ten Hove in het beekdal zelf. (Fragment Netkaart)

Afb. 14 Grondbezit van twee bewoners van Neeritter omstreeks 1825. (Bron: Kadaster)

graslanden. De heide werd voorts nog gebruikt om bijen te houden [94]. Vennen leverden turf voor eigen gebruik. De meeste bossen waren van jonge datum. Het belang van de onontgonnen gebieden blijkt uit de vele conflicten die erover gevoerd zijn (zie paragraaf 4.3). De grote druk op de onontgonnen gebieden leidde tot een snelle verdwijning van de bossen. Alleen de bossen van het Kapittel van Thorn haalden de 19e eeuw.

Voorals de heide kon als mestleverancier niet worden gemist. Tot ver in de 19e eeuw was mestgebrek het grote knelpunt in de landbouw op de zandgronden en door de ontginningen werd dit alleen maar erger. Een aantal boeren ging ertoe over stukken hei te kopen, niet voor ontginning, maar om over extra weiden plaggenland te beschikken. Op afb. 14 zien we enkele van deze "heikampen" [95]. Daarnaast zag men kans de mestproduktie enigszins op te voeren door de verbouw van voedergewassen, die resulteerde in een verbeterde stalvoeding. In dit licht moeten we misschien ook de sterke groei van de aardappelteelt zien, die omstreeks 1780 optrad in de omgeving van Thorn. Aardappels werden in die periode in Midden-Limburg nog voornamelijk gebruikt als veevoer [96].

5.4 Wegenpatroon

Anders dan de rechte wegen van de 19e en 20e-eeuwse heideontginningen hadden de oudere wegen veelal een bochtig verloop. De wegen pasten zich aan aan de lokale landschappelijke situatie. Veel wegen volgen de rand van een beekdal. Ze verbinden de oude boerderijen, die eveneens op die rand liggen, met elkaar. Op het meest geschikte punt kruisten wegen de beken. Plaatsnamen met -voorde en -brug wijzen op die beekovergangen. Karakteristiek is het wegenpatroon bij zo'n voorde of brug. Kort voor de oversteek komen verschillende wegen samen, na de oversteek waaiert de wegen weer uit. Die ligging bij de samenkomst van een groot aantal wegen maakte de omgeving van een voorde tot een ideale plek voor de bouw van een parochiekerk en andere gemeenschapsvoorzieningen. Alle kerkdorpen liggen dan ook bij een oude beekovergang. Een mooi voorbeeld biedt Grathem (afb. 13).

Sommige beekovergangen hebben een hoge ouderdom: Ittervoort wordt al genoemd in 1252; in 1343 lag hier al een brug [97], wat erop wijst dat hier een belangrijke weg liep. Oostelijk van Ittervoort liep bij Santfort (1343 "Zantvoerde") een tweede voorde door dezelfde geul (zie afb. 6) [98].

6 ONTWIKKELING VAN NEDERZETTINGEN EN CULTUURLAND IN DE 19E EN 20E EEUW

6.1 Ontginningen

In het begin van de 19e eeuw bestond een groot deel van het gebied nog uit heide en moeras (Kaart 1). De heide verloor in de loop van de 19e eeuw steeds meer haar functie als weidegebied. Al in de eerste helft van de eeuw begonnen de gemeenten met de verkoop van gemeentegronden. Een voorbeeld is de openbare verkoop van ongeveer 980 ha heide, moeras en houtgewas door de gemeente Hunsel in 1829 [99]. In de loop van de eeuw verkochten de gemeenten regelmatig kleine stukken gemeentegrond aan particulieren [100]. Een aantal van deze percelen is mogelijk al snel ontgonnen. Enkele resten heide en bos temidden van oudere cultuurgronden werden in deze periode opgeruimd en enkele nieuwe boerderijen werden gesticht. Zo ontstond bijvoorbeeld tussen 1873 en 1891 de boerderij Atchin tussen Hunsel en Haler [101]. Ontginning op grote schaal was vooralsnog onmogelijk door mestgebrek. Op de topografische kaart uit 1890-'92 is de ontsluiting van de heidegebieden al vrijwel gereed, maar heeft de ontginning nog nauwelijks voortgang geboekt.

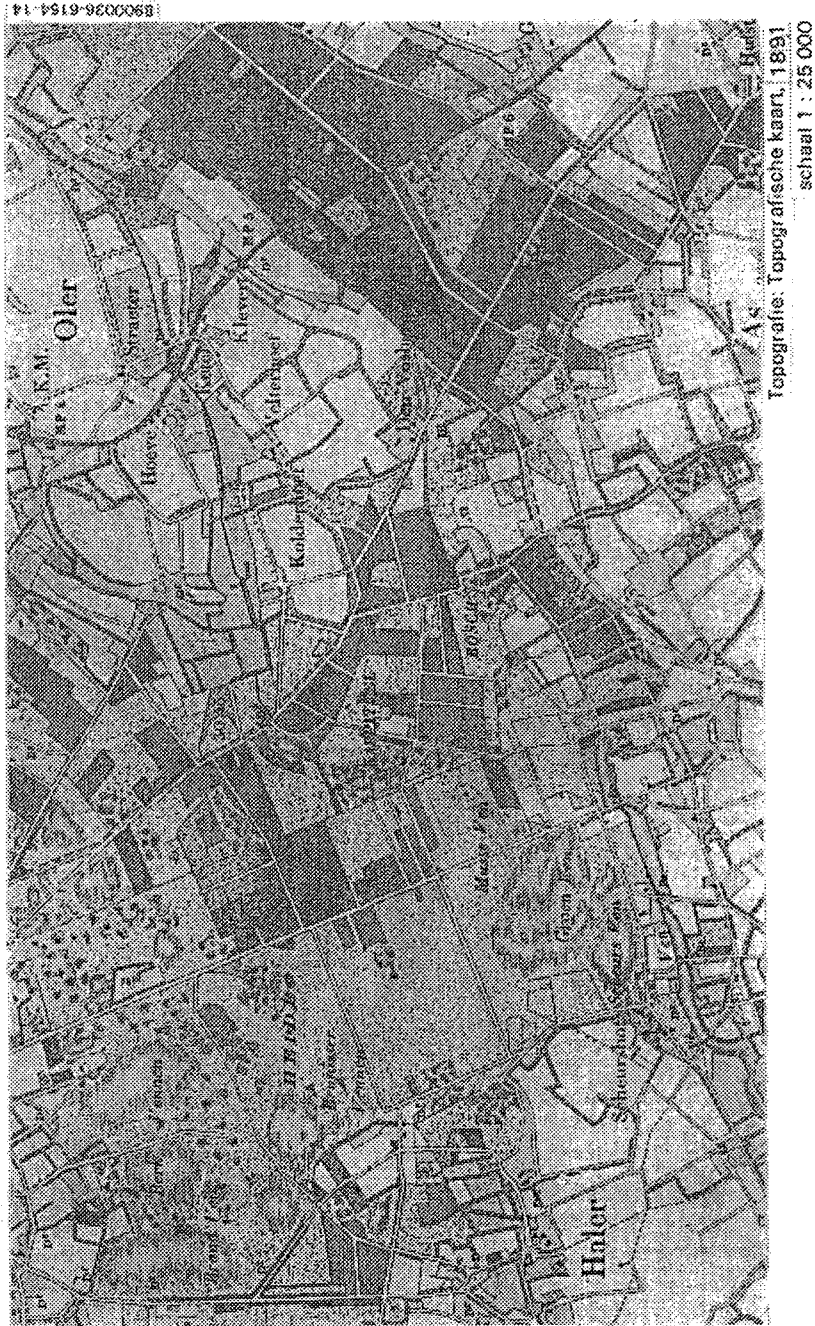
Wel namen de bossen sterk in omvang toe. Het bosareaal op de Netkaart (ca. 1840) is al aanzienlijk groter dan op de Tranchootkaart (ca. 1806) [102]. Vooral op het relatief droge heidegebied tussen Grathem en Oler zijn tussen 1806 en 1840 veel bossen aangeplant. De Topografische kaart uit 1890-'92 toont een verdere groei van de bossen. Op een deel van de resterende heidegebieden staat bosopslag aangegeven (afb. 15), wat erop duidt dat begrazing en afplaggen toen al minder intensief geworden was.

Omstreeks het midden van de 19e eeuw begon de oppervlakte cultuurland toe te nemen (tabel 2) [103]. Toch betrof het nog relatief geringe oppervlakten. Pas rond de laatste eeuwwisseling, na de komst van de kunstmest, trad een sterke versnelling op in de ontwikkeling. In ons gebied vonden de grote ontginningen plaats tussen 1890-'92 en 1936-'38. Tabel 1 biedt vergelijkingsmateriaal voor het Land van Montfort. Ook hier zien we een langzame ontwikkeling in de 19e eeuw en een versnelling rond de eeuwwisseling.

Tabel 2 Ontginningen tot bos en tot cultuurland in Limburg tussen 1833 en 1856 in ha (onvolledig).

Jaar	Ontgonnen tot	
	bos	bouw- en grasland
1833-1840	3129	533
1841-1856	2817	2621

Bron: Droesen, 1927, p. 71.

Afb. 15 Fragment van de Topografische kaart uit 1891 van het gebied ten noorden van Hunsel met
aangeplante bossen en spontane opslag.

Een belangrijk deel van de bossen werd nu omgezet in cultuurland. Dit lot trof niet alleen de bossen die de laatste decennia waren aangeplant op de heide. Ook de meeste oudere bossen werden gekapt. Uit tabel 3 blijkt dat de oppervlakte aan cultuurland tussen 1900 en 1920 in deze vijf gemeenten samen met meer dan een derde is toegenomen. Meer dan de helft van die toename kwam tot stand door kappen van bos, de rest door rechtstreekse omzetting van heide en moeras in cultuurland. De hogere gronden werden omgezet in bouwland, de lagere in grasland. Het relatief hoge en goed ontwaterde heide- en bosgebied tussen Grathem en Oler werd vrijwel geheel omgezet in bouwland. De andere onontgonnen gebieden waren natter en bestonden naast droge heide en bos uit natte heide en vennen (Kaart 1). De drogere stukken werden omgezet in bouwland, de nattere in grasland.

Tabel 3 Oppervlakte aan bos en "woeste grond" in een aantal Middenlimburgse gemeenten in 1900 en 1920 (in ha).

Gemeente	Opp. (totaal)	Bos		"Woeste grond"		Bouw- en grasland	
		1900	1920	1900	1920	1900	1920
Neeritter	427	45	45	30	24	313	320
Ittervoort	401	21	10	8	8	344	355
Hunsel	2427	630	318	440	256	1082	1678
Grathem	2104	399	131	386	24	1110	1693
Baexem	902	175	72	30	22	647	756
Totaal	6260	1270	576	894	334	3496	4802

Bron: Drogen, 1927, bijlage 5.

Omstreeks 1936 was bijna alle bos weer verdwenen [104]. De laatste kleine heidevelden en vennen werden kort daarna opgegruimd. Zo werd omstreeks 1940 nog ruim 50 ha gemeentegrond gedraineerd en ontgonnen [105]. Ook de meeste houtwallen waren al in de jaren '30 verdwenen. Momenteel is het bos vrijwel, heide en moeras geheel verdwenen.

6.2 Wegenpatroon

Op de kaart valt direct het verschil op tussen de rechte wegen in de 19e en 20e-eeuwse ontginningen en de bochtiger oude wegen (zie Kaart 2). De oudste van de rechte 19e-eeuwse wegen is de Napoleonsweg. Deze loopt over de westelijke Maasoever van Maastricht naar Venlo, dicht langs Ittervoort en Grathem. De aanleg werd al voorgesteld in 1797, maar begon pas in 1812. De verharding (met Maasgrind) leverde vertraging op en de weg kwam pas na de Franse tijd gereed. De weg vormt een opvallend element in het landschap door zijn rechte tracé (de weinige knikken zijn te verklaren uit de ondergrond: zo draait de weg

bij Ittervoort om het Vijverbroek heen), het vrijwel ontbreken van bebouwing erlangs (de weg is als typische doorgaande verbinding buiten de nederzettingen om geleid) en de beplanting van de bermen [106]. De beplanting langs het Nederlandse deel van de weg is onlangs onderzocht [107]. Langs de weg staan vooral eiken en beuken. Bijna de helft van de bomen langs de weg is ouder dan 80 jaar; veel eiken en beuken zijn zelfs ouder dan 120 jaar.

Een groot aantal nieuwe wegen werd in de tweede helft van de 19e eeuw aangelegd. In de grotere heidegebieden kwam een netwerk van rechte, elkaar loodrecht kruisende wegen tot stand. Dit patroon, dat door een bekende amateurhistoricus steevast voor Romeins wordt versleten [108], is aangelegd voor de ontsluiting van de nieuwe bossen van het eind van de 19e eeuw. Een deel van de wegen werd verhoogd aangelegd vanwege het moerassige karakter van het gebied. Namen als Hoogstraat (Ell) en Nieuwendijk (Kelpen) wijzen hier nog op.

Bij de latere ontginning van die bossen tot bouw- en weiland bleef het wegenstelsel intact. Tussen de wegen werd een verkaveling van regelmatige stroken en rechthoeken aangelegd. De bermen van de grotere wegen waren beplant met bomen. Langs de kiezelweg van Hunsel naar Ell (de Groenstraat) stonden in 1927 populieren [109].

De spoorlijn Weert-Roermond werd geopend in 1879 en leidde direct tot ontginningen bij Kelpen [110]. Van de stations in Kelpen en Baexem werden verharde wegen aangelegd naar Grathem [111]. Lange tijd behoorden deze tot de weinige verharde wegen in het buitengebied. Van de 240 km wegen in de gemeente Hunsel was in 1951 nog maar 20-25 km verhard. Nadien nam die lengte jaarlijks met 5 km toe [112].

Het kanaal Wessem-Nederweert (van de Maas naar de Zuid-Willemsvaart) werd aangelegd in de jaren 1925-'27. Samen met de rijksweg A2, die er later langs werd gelegd, vormt het kanaal een barrière die het onderzoeksgebied in tweeën deelt.

6.3 Ontwikkeling van de nederzettingen

In het begin van de 19e eeuw waren de enige grotere bewoningskernen de stadjes Thorn en Wessem, het kerkdorp Grathem en het versterkte dorp Neeritter.

In de gebieden met verspreide bewoning ontstonden in de 20e eeuw kernen. Voorbeelden zijn Haler en Kelpen. Beide dorpskernen liggen op voormalige stukken heide of woeste grond, op enige afstand van de boerderijen die tot dan toe deze gehuchten uitmaakten. In beide gevallen was een kerkgebouw, dat in eerste instantie eenzaam in het ontginningslandschap stond, de kiemcel voor de dorpskern.

Afb. 16 De Uffelse molen.

6.4 Recente ontwikkelingen in het buitengebied

Na de Eerste Wereldoorlog kwam prikkeldraad in grote hoeveelheden op de markt [113]. Houtwallen verloren hierdoor hun functie als veekering. In dezelfde periode nam ook het belang van houtwallen als leverancier van brand- en geriefhout af. In veel jongere ontginningen werden de perceelsscheidingen al direct gemarkeerd met prikkeldraad, maar ook in het oude cultuurland verdwenen de houtwallen in hoog tempo. In het midden van de jaren '30 waren de meeste al verdwenen.

In de jaren '30 zijn veel beken in het kader van werkverschaffing rechtgetrokken. Dat gebeurde onder meer met de de Tungelroyse beek en de Ghoor- of Haelense beek [114]. Ook nadien zijn nog verschillende beken gekanaliseerd. Een voorbeeld is de Uffelsebeek. De Uffelse molen, in 1947 gerestaureerd en nog in 1956 regelmatig in gebruik [115], staat nu als een vis op het droge naast de gekanaliseerde beek (afb. 16).

7 TOELICHTING OP KAART 1: OPBOUW VAN HET CULTUURLAND-SCHAP

7.1 Grondgebruik

Het grondgebruik in 1806 is gebaseerd op de Tranchotkaart. Dit aspect is aangegeven omdat het het meeste inzicht geeft in de structuur van het toenmalige cultuurlandschap. De meest intensief gebruikte gebieden waren de bouwlanden en de graslanden. Daarnaast was een belangrijk deel van het gebied nog in de 19e eeuw zeer extensief in gebruik: bos, heide, moeras en stuifzand. De bossen betroffen voor een deel oude bossen, waarvan het Kapittelsbos het grootste was. Daarnaast waren enkele broekgebieden beplant met hakhout (eiken, elzen, dennen, wilgen). Omstreeks 1900 stonden ook populieren in dergelijke natte gebieden [116]. In het Vijverbroek werd nog in de 20e eeuw turf gestoken. Delen van het gebied waren in gebruik als grasland of werden beplant met hakhout en (vanaf het eind van de 19e eeuw) met populieren [117].

7.2 Ouderdom van de ontginning

De gebieden die in 1806 als bouwland in gebruik waren zijn nader verdeeld in oudere en jongere ontginningen. Bij de jongere ontginningen valt te denken aan een ontstaan tussen 1500 en 1806. De indeling naar ouderdom is vooral op bodemkundige gegevens gebaseerd. Als jongere ontginningen zijn aangegeven:

- gebieden met een ontbrekend of dun (tot 30 cm) cultuurdek;
- gebieden met een dikker cultuurdek, maar met grondwatertrap V* of lager.

De bouwlanden die na deze aftreksom overblijven zullen over het algemeen een middeleeuwse ouderdom hebben.

7.3 Kampen en velden

Er bestaat een duidelijk onderscheid tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van het gebied. Dit verschil is op de kaart terug te vinden door het onderscheid tussen kampen en velden.

Kampen vinden we in het noordelijke deel van het gebied. Ze gaan samen met verspreide bewoning. Bij iedere boerderij hoorde een akkerkamp, omsloten door een houtwal. Dit gebied had dan ook vroeger een zeer gesloten landschap. Bij Neeritter, Ittervoort, Thorn en Wessem vinden we daarentegen juist grote open dorpsakkers (velden) met bewoning geconcentreerd in dorpen. Er zijn geen aanwijzingen voor een oorsprong uit kampont-

ginningen. Het grondbezit is sterk versnipperd. Tussenvormen vinden we bij Baexem en Haler. Bij Baexem is een open veld, geflankeerd door boerderijen en met parallelle wegen over het veld. Waarschijnlijk is dit het gevolg van een systematische ontginning. Bij Haler is het veld omringd door verspreide bewoning en staan er houtwallen op het veld. Dit type is ontstaan doordat een aantal oudere kampen aaneengroeiden. Het veld van Haler is dan ook als "kampen" op de kaart gezet.

8 TOELICHTING OP KAART 2: HISTORISCHE ELEMENTEN IN HET LANDSCHAP

8.1 Lijnelementen

8.1.1 Verkaveling en ontginningssporen

Hoofdstructuurlijnen in de verkaveling zijn kavelgrenzen die informatie geven over het verloop van de ontginning. Het gaat bijvoorbeeld om grenzen van vroegere huiskampen en om grenzen van ontginningsblokken. Voorbeelden vormen steilrandjes in het veld, die vaak wijzen op vroegere grenzen van het bouwland [118] (afb. 17). Overigens zijn veel van deze lijnen niet afzonderlijk aangegeven omdat ze samenvallen met wegen, waterlopen of grondgebruiksgrenzen. Grenzen van akkers en kampen waren tot de eerste helft van de 20e eeuw gemarkeerd door heggen of houtwallen, die dienden als veekering. Behalve als begroeiingsrand was de grens vaak herkenbaar aan een steilrand. In de loop van de 20e eeuw zijn veel van deze begrenzingen minder duidelijk geworden. Op de kaart is aangegeven of deze grenzen nog:

- zichtbaar zijn als begroeiingsrand, singel/houtwal;
- zichtbaar zijn als steilrand, oude akkerrand; of
- nog herkenbaar zijn als kavelgrens.

In de centrale delen van de grote open bouwlandgebieden ("velden") in het zuidelijke helft van het gebied liggen geen houtwallen. In enkele noordelijker gelegen velden, in het bijzonder dat van Haler, liggen wel houtwallen. Dit verschil gaat terug op een afwijkende ontstaanswijze (zie par. 5.2.2). Het veld bij Haler is ontstaan doordat een aantal kampontginningen aaneen groeide. De houtwallen vormen restanten van vroegere kampen.

8.1.2 Wegen

Wegen zijn onderverdeeld naar ouderdom en naar landschappelijke ligging. Bij de indeling naar ouderdom is de belangrijkste scheidslijn gelegd bij de Tranchotkaart (1806). Wegen die ook al voorkomen op de Tranchotkaart zijn aangegeven als wegen ouder dan 1806. Daarbij zijn kleine veranderingen getolereerd. Wegen waarvan het tracé sterk is veranderd (rechtgetrokken, verlegd, enz.) zijn echter niet als oude weg gekarteerd. Overigens bleken wegtracés binnen het cultuurland in sterke mate constant te zijn.

Binnen de bovengenoemde groep zijn enkele wegen die een oudere verkaveling doorsnijden afzonderlijk aangegeven. Ze behoren tot de jongere wegen en hebben, anders dan de andere wegen, niet structurerend gewerkt op de verkaveling.

89J0036-6154-17

R55-95

Afb. 17 Steilrandjes ten oosten van Baexem.

R55-113

Afb. 18 De Loretokapel en omgeving.

Van de wegen uit de periode vanaf 1806 zijn de wegen uit de periode 1806-1890/'92 afzonderlijk aangegeven. Daarbinnen is de Napoleonsweg apart benoemd. In de tweede helft van de 19e eeuw kwam het wegenpatroon van de jonge heideontginningen tot stand (zie par. 6.2). Binnen deze groep zijn de systematische wegenstelsels van de grootschalige planmatige ontginningen afzonderlijk aangegeven. Het gaat hierbij om typerende patronen van parallelle en loodrecht kruisende wegen (oorspronkelijk bospaden).

De wegen uit de jongste periode (1890/'92-heden) zijn niet in kaart gebracht.

8.1.3 Overige lijnelementen

Houtwal of houtsingel ouder dan 1840. Hierboven werd al ingegaan op de houtwallen op oude akkerranden. Daarnaast zijn alle andere houtwallen en houtsingels die al in 1840 bestonden, aangegeven. We zagen al in hoofdstuk 5 dat een aantal houtwallen om oude akkerkampen van middeleeuwse ouderdom kunnen zijn. Dergelijke houtwallen hebben niet alleen een zeer hoge cultuurhistorische waarde, maar zijn ook in ecologisch opzicht van uitzonderlijk belang. De soortenrijkdom van houtwallen neemt in de loop van de tijd toe. Zowel bij onderzoek in Engeland als in Zuid-Limburg bleek verband te bestaan tussen ouderdom en soortenrijkdom van houtwallen [119]. Om al deze redenen is het absoluut onjuist om te beweren dat een houtwal op de akker verplaatst kan worden zonder de cultuurhistorische waarde aan te tasten. Die waarde betreft de oude houtwal, met het bijbehorende tracé en inclusief bochten en hoeken.

Een "*natuurlijke waterloop*" is een waterloop die nog ongeveer dezelfde (kronkelende) bedding volgt als in het begin van de 19e eeuw.

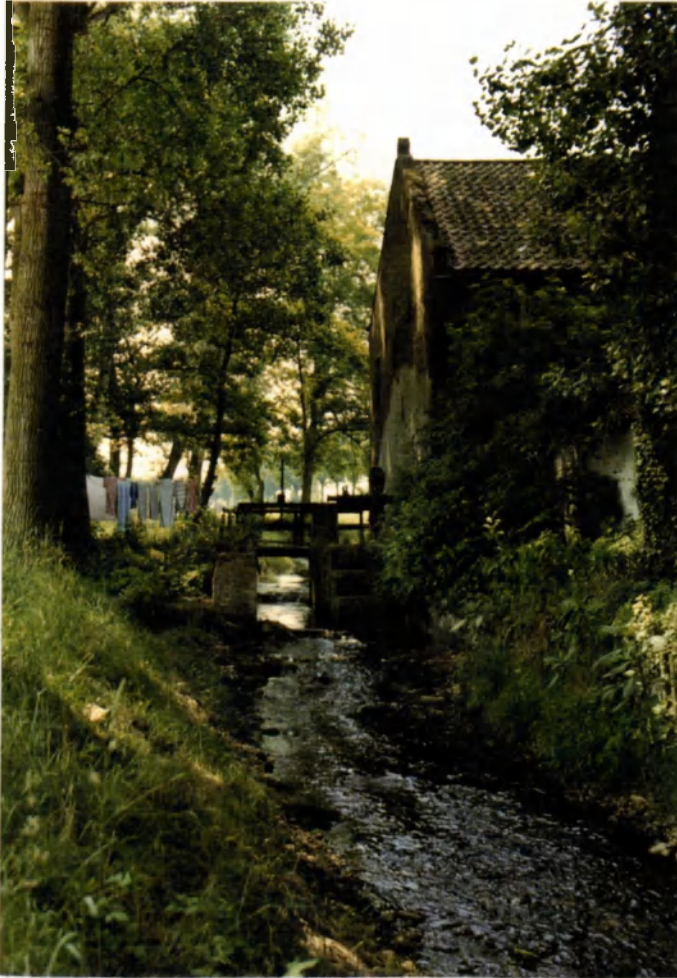
Gekanaliseerde natuurlijke waterlopen zijn aangegeven omdat ze, ondanks hun verminderde herkenbaarheid, nog steeds de geleiding van het natuurlijke landschap markeren.

8.2 Punt- en vlakelementen

Voormalige voorden zijn aangegeven omdat ze samengaan met markante wegsplitsingen, waarbij aan weerszijden van de (voormalige) voorde een aantal wegen bij elkaar komt (afb. 6; 14). Om dezelfde reden zijn ook *wegkruisen* en *-kapellen* aangegeven. Deze liggen over het algemeen bij een kruising of splitsing van wegen.

Afzonderlijk is de Kapel onder de Linden of *Loretokapel*, in het veld ten noorden van Thorn (186,4/353,6), aangegeven (afb. 18). Deze kapel is gebouwd in de jaren 1673-1681. Een van de

Afb. 19 Schouwsmolen
Ittervoort

8900036 6154.19

R55-106 Afb. 20 Kasteel Baexem

(foto auteur)

kanunnikessen van Thorn, Clara-Elisabeth van Manderscheid Blankenheim, kreeg in 1673 toestemming een kapel te bouwen op de "Plats aen die Linden Alhyer int Thoren Velt". Het betreffende perceel was op dat moment in gebruik als weiland en was blijkbaar eigendom van de abdij. Later wordt gesproken van de kapel "tusschen beyde Linden int Thoren Velt" [120]. De aanwezigheid van de linden duidt erop dat de plek al eerder een bijzondere status had. Mogelijk bestond hier in de tiende eeuw al een centrum van Maria-verering [121]. De kapel is gebouwd naar een (sedertdien verdwenen) voorbeeld in Loveren bij Baarle (ten zuiden van Breda).

Watermolens. In het gebied staan de volgende watermolens [122]:

- Armenmolen, Neeritter (184,3/352,7). Oudste vermelding 1447 "Ermemeulen". De molen was banmolen van de heer Van Kesselmich. Het huidige gebouw dateert van 1686 en is momenteel in gebruik als woonhuis. Het rad is nog aanwezig, maar het waterrecht is afgekocht.
- Luismolen, Ittervoort (185,5/353,5). Huidige gebouw ca. 1650.
- Schouwsmolen, Ittervoort (184,8/353,3). Huidige gebouw ca. 1630. De molen is niet meer in gebruik; het rad is kapot (afb. 19).
- Uffelsemolen, Uffelse (183,0/354,0). Huidige gebouw uit ca. 1800. De molen staat droog door de kanalisatie van de Uffelse Beek en het waterrecht is afgekocht.
- Grathermolen, Grathem (187,9/355,7). Na het verdwijnen van de oude molen te Aelst (op de grens van Wessem met Pol en Panheel) wees de graaf van Horn in 1561 de watermolen van Grathem aan als banmolen van Wessem [123]. Het huidige gebouw is vermoedelijk enige eeuwen oud; verbouwd 1874. Werkzaam als ambachtelijke maalderij.
- Krakermolen, Thorn (186,5/352,4). Oudste vermelding 1366: "overste molen aan den dorp". Het huidige gebouw is mogelijk 16e-eeuws. Niet meer als molen in gebruik.

Windmolen. De windmolen Aurora in Baexem dateert van ca. 1750 en is in 1850 vanuit Holland overgebracht naar Baexem [124].

Oude bossen zijn bosgebieden die in 1840 al aanwezig waren.

Mogelijke *kasteelberg*. Aan de Choorbeek, ten zuidoosten van Baexem, ligt de Baronsberg (189,9/358,5). Het is nog onduidelijk of dit een middeleeuwse kasteelheuvel of een Romeinse grafheuvel is [125].

Omgracht huis, nog resten over.

- Oud Buggenum, Grathem (187,5/355,5). Huidige gebouw 19e-eeuws [126].
- Ten Hove, Grathem (187,5/356,0). Huidige gebouw vermoedelijk 17e-eeuws, met 18e-eeuwse wijzigingen [127].
- Baexem (189,7/358,8) (afb. 20). Huidige gebouw 17e-eeuws met latere wijzigingen [128].
- Groot Heg (187,1/352,1). De oudste delen van het huis zijn 15e-eeuws [129].

- Exaten (190,3/358,7). Middeleeuws adellijk huis. Was van 1872 tot 1967 in gebruik als klooster, sindsdien als opleidingsschool van de Rijkspolitie [130]. Het landgoed Exaten is eigendom van de Stichting Het Limburgs Landschap.

Omgracht huis, verdwenen. Op deze plaatsen zijn mogelijk nog resten van vroegere grachten of huizen aanwezig. Een voorbeeld is het verdwenen huis Klauwengoet (189,9/359,2). Van een ander verdwenen omgracht huis bij Baexem is de gracht in de jaren '70 met puin dichtgestort (190,1/358,7) [131].

Oude kerkplaats. Dit betreft de Klockenberg in Baexem, met de funderingen van de oude kerk van Baexem, die in de Tweede Wereldoorlog verwoest werd. Aan de kerk, die omstreeks 1850 herbouwd was, is volgens Glazema in architectonisch opzicht weinig verloren gegaan. Interessanter was de toren, van omstreeks 1200. De heuvel bevat nog fundamenteën van eerdere kerkgebouwen [132].

9 WAARDERING

Een waardering van historische elementen in het landschap moet uitgaan van de informatie die die elementen geven over de ontstaansgeschiedenis van het landschap. In dit hoofdstuk willen we de waarde van de verschillende elementen specificeren.

Daarbij is het van belang onderscheid te maken tussen:

- behoud en eventueel versterking van de landschappelijke structuur. Dit kan door behoud en herstel van waardevolle elementen, maar ook door landschapsbouw.
- behoud van afzonderlijke cultuurhistorisch waardevolle elementen. Bij deze elementen gaat de discussie alleen over behoud en eventueel restauratie. Landschapsbouw is hier niet aan de orde. Een oude houtwal vervangen door een nieuwe houtwal op een meer geschikte plek kan een acceptabel landschapsbeeld opleveren, maar de nieuwe houtwal heeft geen historische waarde.

In de volgende paragraaf (9.1) wordt ingegaan op de grote lijnen in het landschap. Achtereenvolgens komen aan de orde:

- de structuur van het landschap, zoals die vooral bepaald wordt door de oude bouwlanden en de beekdalen (par. 9.1.1).
- het contrast tussen het noordelijke en het zuidelijke deel van het gebied (par. 9.1.2).
- de verschillen tussen de oud-ontgonnen gebieden en de jonge ontginningen (par. 9.1.3).

Een aantal losse elementen komt in de paragraaf 9.1 al voor. In paragraaf 9.2 worden die losse elementen systematisch behandeld. Achtereenvolgens wordt ingegaan op de wegen (par. 9.2.1), de overige lijnelementen (par. 9.2.2) en de puntelementen (par. 9.2.3).

9.1 Grote lijnen in het landschap

9.1.1 Akkers en beekdalen

Het oude cultuurlandschap kenmerkte zich door een zeer scherpe scheiding van bouwland, grasland en onontgonnen gebieden. Deze landschapsstructuur is nog in het huidige landschap terug te vinden. De beekdalen behoren tot de belangrijkste structurende elementen in het landschap. Dat komt zowel door de vaak geprononceerde grenzen als door de kenmerken van de gebieden zelf. Zowel akkers als beekdalen zijn onbewoond. De huizen staan niet op de akker, en zeker niet in het natte beekdal, maar op de grens tussen beide. Deze grensligging was optimaal bij een gemengde bedrijfsvoering.

Misschien nog belangrijker dan de kenmerken van akkers en beekdalen zijn de grenzen ertussen. Op veel plaatsen zijn de grenzen van de oude bouwlanden nog moeiteloos in het landschap

te herkennen als steilrandjes, houtwallen, houtsingels of wegen. Op Kaart 2 vinden we deze elementen terug als 'oude akkergrenzen'. Daarbij is aangegeven of deze grenzen nog:

- zichtbaar zijn als begroeiingsrand (singel/houtwal);
- zichtbaar zijn als steilrand (oude akkerrand);
- nog herkenbaar zijn als kavelgrens.

De herkenbaarheid van de beekdalen wordt verder versterkt door:

- de wegen langs de randen van de beekdalen. Deze wegen accentueren de beekdalranden en verbinden bovendien vaak de oudste boerderijen;
- de natuurlijke waterlopen.

9.1.2 Verschillen tussen noord en zuid

De bouwlanden in het zuidelijke deel van het gebied onderscheiden zich zowel in uiterlijk als in ontstaansgeschiedenis van die in het noorden. In het zuiden liggen grote open bouwlanden ('velden') bij de grotere dorpen. De bouwlanden zijn niet ineens in cultuur gebracht, maar vanuit de oudste directe omgeving van de dorpen en stadjes geleidelijk naar buiten toe uitgebreid. In het noorden overheersen verspreide bewoning en individuele kampongginningen. De velden in dit gebied ontstonden doordat die kampongginningen aaneen groeiden. De randen van de oude kampen zijn vaak nog terug te vinden in steilrandjes of houtwallen in het veld. De mooiste voorbeelden hiervan zijn de houtwallen op het veld bij Haler.

Om deze verschillen te handhaven is het van belang om op de grote open akkers in het zuidelijke gebied geen beplanting aan te brengen. Nieuw aan te brengen beplanting kan het beste worden geconcentreerd in het noordelijke gebied, waar het de vroegere beslotenheid enigszins kan herstellen.

9.1.3 Verschillen tussen oude en jonge landschappen

Een ander belangrijk onderscheid is dat tussen oude en jonge ontginningen. Het landschap van de jonge ontginningen wordt gekenmerkt door rechte lijnen. Vooral waar een systeem van rechte en onderling evenwijdig lopende wegen bestaat bevindt men zich onmiskenbaar in de jonge ontginningen. Tegenover dit rechtlijnige landschap staat een minder planmatig en minder voorspelbaar oud landschap. Aanpassingen aan de natuurlijke situatie leidden hier tot kronkelige lijnen.

De grootste bedreiging voor dit onderscheid vormt het recht-trekken van wegen, waterlopen en akkerranden.

9.2 Afzonderlijke elementen

Na hierboven de waarde van de grote lijnen te hebben aangegeven willen we in deze paragraaf een waardering geven van de afzonderlijke elementen die op Kaart 2 staan. We beginnen daarbij met de wegen (par. 9.2.1). Daarna volgen de andere lijnelementen (par. 9.2.2) en de punt- en vlakelementen (par. 9.2.3).

9.2.1 Wegen

De wegen kunnen verschillend worden gewaardeerd naar de informatie die ze geven over de ontstaansgeschiedenis van het landschap. Een eerste onderscheid is dat naar ouderdom: wegen vóór 1806 tegenover wegen uit de periode 1806-1890/'92. De eerste groep heeft een hogere cultuurhistorische waarde.

Beide groepen zijn ruimtelijk gescheiden: in het oude cultuurlandschap vinden we nauwelijks jonge wegen, terwijl in het landschap van de jonge ontginningen maar zeer weinig oude wegen zijn blijven bestaan. Het is daarom zinvol beide groepen nader onder te verdelen.

Van de wegen die al in 1806 bestonden zijn de wegen die een oudere verkaveling doorsnijden de minst belangrijke. Ze behoren tot de latere wegen en hebben, anders dan de andere wegen, niet structurerend gewerkt op de verkaveling. De andere wegen hebben dat wel en hebben daarom een hogere historisch-landschappelijke waarde. Binnen deze groep hebben wegen die samenkomen bij een voorde of een wegwijk en wegen die langs een oude akkerrand lopen nog een extra hoge waarde.

Van de wegen uit de periode 1806-1890/'92 zijn de systematische wegenstelsels van de grootschalige planmatige ontginningen het belangrijkste. Meer dan de losse wegen daarbuiten dragen ze bij tot het eigen karakter van het landschap van de jonge heide-ontginningen.

Bovenstaande opmerkingen kunnen worden samengevat in onderstaande tabel (hoe groter het aantal kruisjes, hoe hoger de historisch-landschappelijke waarde).

Tabel 4 De historisch-landschappelijke waarde van verschillende typen wegen.

Type	Waarde
Weg ouder dan 1806	
- geen doorsnijding; leidt naar wegkruis of voorde	+++
- geen doorsnijding; loopt langs oude akker-grens	+++
- geen doorsnijding; overig	++
- doorsnijding	+
Weg uit periode 1806-1890/'92	
- deel van systeem	++
- overig	+

9.2.2 Overige lijnelementen

In paragraaf 9.1 kwam het belang van oude akkerranden al naar voren. We gaven daar de grenzen van akkers en beekdalen, vooral als die nog zichtbaar zijn als houtwal/houtsingel of als steilrand, aan als zeer belangrijk.

Speciale aandacht verdienen de houtwallen op het oude bouwlandgebied van Haler. Deze maken het mogelijk deze dorpsakker te herkennen als een complex van aaneengegroeide kampen. Deze houtwallen horen in ieder geval als 'te handhaven beplanting' op het landschapsplan. Over dit akkergebied loopt bovendien nog een oude grens van het Land van Thorn. Deze grens heeft de ontginning van dit akkergebied duidelijk beïnvloed. Een deel is nog herkenbaar als houtwal, de rest slechts als greppel.

Het verdient aanbeveling vooral de grenzen van akkers en beekdalen, in het bijzonder waar die nog gemarkeerd worden door houtwallen/houtsingels of steilranden, op te nemen in het landschapsplan. Daarbij moet ernaar gestreeft worden de oude grenzen in het plan van toedeling opnieuw als eigendomsgrens op te nemen.

Tabel 5 De historisch-landschappelijke waarde van lijnelementen (uitgezonderd wegen).

Type	Waarde
Oude akkergrenzen	
- zichtbaar als houtwal of houtsingel	+++
- zichtbaar als steilrand	+++
- nog aanwezig als kavelgrens	+
Andere houtwal of houtsingel ouder dan 1840	+
Natuurlijke waterloop	+++
Natuurlijke waterloop, rechtgetrokken	-
Oude staatkundige grens	+++

9.3.3 Punt- en vlakelementen

Puntelementen zijn vooral belangrijk waar ze nog duidelijk samenhangen met het omringende landschap. De watermolens van Grathem en Neeritter liggen nog aan de beek en zijn daarom belangrijker dan de 'droogstaande' watermolen van Uffelse.

Bij omgrachte huizen is de samenhang met een natuurlijke waterloop belangrijk.

10 CONCLUSIES EN AANBEVELINGEN

In de 19e eeuw had het landschap in het ruilverkavelingsgebied Land van Thorn een duidelijke structuur, die in hoge mate gebaseerd was op de fysisch-geografische omstandigheden. Het gebied telt een aantal middeleeuwse ontginningen ("velden" en "kampen"). Hoewel plaatselijk sterk veranderd is de oude landschappelijke structuur nog op veel plaatsen in het huidige landschap terug te vinden. Bij ingrepen dient vooral aandacht te worden besteed aan de openheid van de oude velden. Ook de grenzen van die oude akkers (zichtbaar als steilrandjes of houtranden) zijn van uitzonderlijk groot belang voor de herkenbaarheid van de structuur van het landschap. Tot de belangrijkste elementen behoren de weinige overgebleven houtwallen om middeleeuwse kampondginningen (bijvoorbeeld bij Haler). Hier liggen duidelijke mogelijkheden voor het landschapsplan. Belangrijke elementen zijn ook de oude wegen.

Met dit rapport is niet het laatste woord gezegd over het cultuurlandschap van het ruilverkavelingsgebied. Vanwege de beschikbare tijd hebben we ons beperkt tot de bestudering van kaarten, secundaire literatuur en uitgegeven archivalia. De inventarissen van enkele gemeente-archieven en vooral de publicaties over de archieven van de abdij Thorn leverden veel informatie op. Ze maakten daarnaast duidelijk dat er goede mogelijkheden zijn voor verder archiefonderzoek. Dergelijk onderzoek zal het beeld van de ontginnings- en bewoningsgeschiedenis en van de wijze waarop verschillende landschapselementen vroeger werden beheerd, nog aanzienlijk kunnen verduidelijken.

NOTEN

1. Renes et al., i.v.
2. Zie ook Philips, 1965, pp. 131-132.
3. Bijvoorbeeld Vervloet, 1982; Renes et al., 1988.
4. Schuyf, 1977.
5. Habets, 1889; Habets en Flament, 1899.
6. Habets, 1867.
7. Linssen, 1962-'63.
8. Monna, 1988.
9. Stichting voor Bodemkartering, 1972.
10. Bles et al., 1978.
11. Wolfert, 1987.
12. Teeling, 1984.
13. Donkersloot-De Vrij, 1985, p. 127.
14. Bles et al., 1978.
15. Habets, 1889, p. 19.
16. Zonneveld, 1948, p. 164.
17. Habets, 1889, p. 18; Künzel et al., 1988, p. 267. In een archiefstuk uit 1343 (Habets, 1889, p. 194) blijkt dat de O in Thorn ligt bij de hagen van de heggen (=Groot en Klein Heg?), aan de weg naar Wessem.
18. Archief gemeente Hunsel, Inv. nr. 632.
19. Habets, 1889, p. 366.
20. De boerderij komt al als "Dams hoofken" voor op het oudste kadastrale minuutplan.
21. Leclercq, 1949, p. 115.
22. Molenaars in Ittervoort, Neeritter en Thorn klaagden omstreeks 1860 dat het grootste deel van het water van de Itterbeek werd gebruikt voor vloeiwiden langs de bovenloop van de beek (Archief gemeente Neeritter, Inv. nr. 1108).
23. Topografische kaart, blad 745, uitgave 1934. Dit duidt erop dat de toename van het bouwland geen verband houdt met een verlaging van de grondwaterstand door drainage.
24. Bles et al., 1978.
25. Renes, 1985.
26. Bles et al., 1978, pp. 16-20.
27. Tranchotkaart
28. Bles et al., 1978, pp. 22, 24.

29. In Ittervoort bezat de abdij de burcht Heze (Habets, 1889, p. 299), waarvan de ligging niet exact meer bekend is.
30. Monna, 1982, p. 61.
31. Monna, 1982, p. 73.
32. Künzel et al., 1988.
33. Linssen, 1962-'63, p. 14.
34. Hanssen, 1986, p. 22.
35. In Kessenich zijn twee mottes te zien, resultaat van een splitsing van de heerlijkheid. Deze splitsing in vijfzevende en tweezevende deel heeft plaatsgevonden na 1155. Hunsel behoorde in 1321 bij het kleinste deel, dat Bronshorn werd genoemd (Monna, 1988, p. 116).
36. Van Mulken, 1987a, p. 9.
37. Monna, 1988, p. 105; Philipsen en Heijkers, 1983, p. 42.
38. Van Veen, 1923, pp. 71-75.
39. Monna, 1988, pp. 77, 124.
40. Linssen, 1962-'63, p. 48.
41. Monna, 1988, p. 123.
42. Monna, 1988, p. 125.
43. Linssen, 1962-'63, p. 14.
44. Linssen, 1962-'63, p. 54.
45. Linssen, 1962-'63, p. 54-55.
46. Monna, 1988, pp. 105-107. Nog een andere aanwijzing is de kruisdagprocessie, die zowel Thorn als Neeritter en Kessenich aandeed en dus zowel de grenzen van de parochie als het land van Thorn overschreed (id., pp. 98-105).
47. In Frankrijk en in het westen van de B.R.D. zijn meer voorbeelden bekend. In een aantal versterkte dorpen aan de rand van de Eifel bleek de omwalling een latere toevoeging (Welters, 1950/51).
48. Houtmortels, z.j., pp. 43, 49.
49. "Iteram et aliam Iteram que dicitur nova" (Cartularium St. Lambert, geciteerd door Künzel et al., 1988, p. 259).
50. Molemans (1973, p. 277) neemt het eerste aan, Monna lijkt uit te gaan van het tweede. De hof was waarschijnlijk ouder dan het dorp Neeritter (Monna, 1988, pp. 112, 121).
51. Smet, 1986, p. 27.
52. In 1717 kwamen de bewoners in opstand tegen het kapittel. De dorpelingen vulden de grachten, die toen blijkbaar als uiting van de invloed van het Luikse kapittel werden gezien. Nadat een legereenheid de gezagsverhoudingen was komen toelichten werden de grachten in 1718 weer uitgediept (Habets, 1867, p. 218).

53. Hanssen, 1986, pp. 7, 13; Linssen, 1962-'63, p. 20, 24-26; Mertens en Henkens, 1956, p. 186. Soms was sprake van muren. Waarschijnlijk ging het hier om stads- maar om kademuren (Hanssen, 1986, p. 13).
54. Archief Gemeente Hunsel, inv. nr. 124.
55. Van Mulken, 1987abc.
56. Hanssen, 1986, p. 42; Van Mulken, 1987, pp. 9-12.
57. Van Someren, 1982, p. 12. Soortgelijke situaties, waarbij verschillende dorpen samen een complex onontgonnen gronden bezaten, kwamen meer voor in Midden-Limburg. Voorbeelden zijn de Graetheide, Swalmer bos en de Meinweg (Venner, 1985, p. 306).
58. Habets, 1889, pp. LIV-LVI.
59. Künzel et al., 1988; Tummers, 1962, pp. 13, 18-19.
60. Gysseling, 1960, p. 560.
61. Schuyf, 1977, p. 3. Habets kon grote delen van deze weg nog in het terrein terugvinden. Nadien is geen archeologisch onderzoek meer naar de weg gedaan. Willems (1987, p. 9) neemt wel aan dat de grote Romeinse weg over de linker Maasoever door Heel liep, maar geeft geen nadere gegevens over de ligging. Het aantal mogelijke tracé's is door de landschappelijke situatie (beken, moerasgebieden) gering. Zo mogen we aannemen dat de weg om het Vijverbroek heenboog, zoals ook de 19e-eeuwse Napoleonsweg nog deed. De Heerbaan is dan de meest waarschijnlijke kandidaat. Overigens was Habets een zeer goede en nauwkeurige waarnemer, zoals onlangs bij de opgravingen in Voerendaal weer eens bleek (Willems en Kooistra, 1988, p. 137).
62. Van Es et al., 1988, p. 93; Stoepker, 1988, kol. 211.
63. Van Es et al., 1988, p. 95.
64. Künzel et al., 1988.
65. Habets, 1889, pp. 19, 43.
66. Künzel et al., 1988. Linssen (1962-'63, p. 33) plaatst het ontstaan van Wessem in de 7e-9e eeuw.
67. Het muntrecht moet in 965 al hebben bestaan (Linssen, 1962-'63, p. 6). Archeologisch onderzoek van de verwoestingen van de Tweede Wereldoorlog bracht een 10e-eeuwse kerk aan het licht. Deze is in het midden van de 11e eeuw vervangen door een grotere kerk (id., p. 22).
68. De tol werd in 950 overgeplaatst naar het noordelijker gelegen Kessel (Haas, 1972, nr. 1; Monna, 1988, pp. 107-108, 126-133), mogelijk in verband met een verlegging van de Maas. De Maas had nadien ter hoogte van Echt twee takken, wat voor tolheffing bepaald onhandig is.
69. Haas, 1972, nr. 4.
70. Monna, 1988, pp. 96-97.

71. Deze hof moet niet worden verward met het huis Borgitter, aan de zuidzijde van de Itterbeek. Borgitter wordt voor het eerst vermeld in 1447 en was toen een leengoed van Kessenich. Sedert de 17e eeuw woonden de heren van Kessenich zelf op Borgitter (Monna, 1988, p. 118).
72. Linssen, 1962-'63, p. 5.
73. Linssen, 1962-'63, p. 7. De pacht was aanvankelijk 14 mark per jaar. Om verschillende redenen werd de pacht in 1236 verlaagd tot 10 mark en in 1264 tot 6 mark. Door inflatie daalde de pacht verder. Tussen 1305 en 1329 is de pacht waarschijnlijk afgekocht en werd de heer van Horn volledig eigenaar van Wessem (id, pp. 11-13).
74. Monna, 1988, p. 97.
75. Het woord kamp duidt oorspronkelijk op een afgesloten, omheid stuk land, dat niet tot het gemeenschappelijk grondbezit behoort. Later duidde het meestal een stuk land aan dat door een houtwal was omgeven (Schönfeld, 1949, p. 13, 110).
76. Van de vier meest oostelijke gereconstrueerde kampen op afb. 11e hebben die van de Nonisserhof, Schreurshof en Vennerhof een omvang van 4 à 4,5 ha. De huiskamp van de Engerhof is aanzienlijk groter, maar hier lijkt de vorm op latere uitbreidingen te wijzen. Een omvang van ongeveer 4 ha komt goed overeen met gegevens van elders. Veelal wordt aangenomen dat per hoofd van de bevolking ongeveer 0,5-1,0 ha graanland nodig was. De gemiddelde boerderij op de zandgronden beschikte in de middeleeuwen over 3-5 ha bouwland (Slicker van Bath, 1970, pp. 181-183).
77. Dat werd zelfs op veel plaatsen voorgeschreven. Wie zijn land niet door wallen en sloten had omringd had bijvoorbeeld in Kessel geen recht op schadevergoeding als vreemd vee vernielingen aanrichtte (Droesen, 1927, p. 56).
78. Leclercq, 1949, p. 117.
79. Philipsen en Heijkers, 1983, p. 25.
80. Habets, 1889, p. 17. Het ging om een verdeling van de Thornse goederen tussen de abdis en het klooster.
81. Habets, 1889, p. 442.
82. Habets en Flament, 1899, p. 284 en noot op p. 286.
83. Schutgens, 1979, pp. 42-43.
84. Molemans, 1973, p. 305.
85. Van der Aa, 1848.
86. Habets, 1889, p. 20.
87. Habets, 1889, p. 59.
88. Habets, 1889, p. 511. Het betreft de volgende molens:
  - Kessenich:
  - de Uffelse molen

- de molen die nu op Belgisch gebied staat bij Neeritter
  - Neeritter: de Gasthuismolen (=Armenmolen)
  - Thorn:
    - Grathem
    - Ittervoort
    - Thorn, Kraekermolen (=Bovenste molen)
    - Thorn, Schluyfkens- of Onderste molen (nu verdwenen).
89. Habets en Flament, 1899, p. 238.
  90. Habets en Flament, 1899, p. 282, 287; Archief gemeente Neeritter, Inv. nr. 11.
  91. Habets, 1889, p. 463.
  92. Dit gebied omvatte de latere gemeenten Echt, Linne, Maasbracht, Montfort, Roosteren, St. Odiliënberg en Vlodrop.
  93. De gegevens over ontginningen tussen 1600 en 1789 zijn overgenomen uit Roebroeck (1967, pp. 285-286). De oppervlakte cultuurland in 1806 is gebaseerd op de afbeelding op p. 15 van hetzelfde boek. De oppervlakte werd met de Kwantimet bepaald door dhr. D. Schoonderbeek (Stiboka, Afd. Bodemstructuur en Micromorfologie). De oppervlakte cultuurland in 1900 en 1920 wordt gegeven door Droesen (1927, bijlage 5).
  94. Roebroeck, 1967, p. 278.
  95. Ook in westelijk Noord-Brabant is dit verschijnsel bekend (Leenders, 1987, p. 59).
  96. Jansen, 1965, pp. 33, 90.
  97. Habets, 1889, pp. 19, 194.
  98. Habets, 1889, p. 194.
  99. Archief gemeente Hunsel, Inv. nr. 95.
  100. Archief gemeente Hunsel, Inv. nrs. 96-105; Archief gemeente Ittervoort, Inv. nr. 72; Archief gemeente Neeritter, Inv. nrs. 144-151.
  101. De boerderij staat op de topografische kaart van 1891. De naam verwijst naar de oorlog in Atchin (Atjeh), die in 1873 begon (Rentenaar, 1984, pp. 299, 303).
  102. Ook elders in Midden-Limburg nam de oppervlakte bos al in de eerste helft van de 19e eeuw sterk toe (Roebroeck, 1967, p. 271).
  103. De opgave geeft in feite niet de ontginningen, maar de oppervlakte waarvoor tijdelijke vrijdom van de grondbelasting is aangevraagd volgens de wet van 1840. De cijfers vóór 1840 zijn verstrekt door de gemeenten (Droesen, 1927, p. 71).
  104. Topografische kaart, blad 745, uitgave 1934.
  105. Archief gemeente Hunsel, Inv. nr. 198.
  106. Corten, 1987, pp. 6, 25-26.

107. Van Tol, 1987.
108. Thiadens, 1973, 1974.
109. Archief gemeente Hunsel, Inv. nr. 138.
110. Dijksterhuis, 1984, p. 180.
111. Philipsen en Heijkers, 1983, p. 31.
112. Philipsen en Heijkers, 1983, p. 48.
113. Prikkel draad is een Amerikaanse uitvinding, die in de jaren 1880 Europa bereikte (Harvey, 1987, p. 29). Volgens De Vrieze (1981, p. 91) waren de grote en goedkope dump-partijen die na de Eerste Wereldoorlog op de markt kwamen, doorslaggevend voor de verbreiding in ons land.
114. Lemaire, 1973, p. 11; Philipsen en Heijkers, 1983, p. 42.
115. Molens in Limburg, 1957, p. 47.
116. De oudste vermelding van de verkoop van populieren ("canadabomen") dateert uit 1886 (Archief gemeente Neeritter, Inv. nr. 155).
117. Archief gemeente Ittervoort, Inv. nrs. 80-85, 88-89, 93-96; Archief gemeente Neeritter, nrs. 159-161.
118. Spek, 1988, pp. B32, B66.
119. In Engeland werkt men met de zgn. regel van Hooper, die stelt dat het aantal struiksoorten in een heg ongeveer gelijk is aan de leeftijd van de heg in eeuwen (Pollard et al., 1974, p. 79-85). Hoewel bijna te mooi om waar te zijn lijken de argumenten overtuigend. De regel wordt dan ook nog veel aangehangen (Hoskins, 1982, p. 118; Rackham, 1986, pp. 194-202). In Zuid-Limburg wees Willems (1980, p. 125) op een verband tussen ouderdom en soortenrijkdom van heggen.
120. Mekking, 1975, pp. 241-242.
121. Schuyf, 1977, p. 11; Smet, 1986.
122. Naar gegevens uit "Molens in Limburg" (1957) en Nijhof (1982).
123. Hanssen, 1986, p. 15.
124. Houtmortels, z.j., p. 63.
125. Klok en Brenders, 1981, pp. 58-59.
126. Schuyf, 1977, p. 11.
127. Kunstreisboek.
128. Kunstreisboek.
129. Schuyf, 1977, p. 11.
130. Berghs, 1973, p. 166.
131. Schuyf, 1977, pp. 10-11.
132. Glans, 1948, p. 212; Schuyf, 1977, p. 10.

BRONNEN EN LITERATUUR

Kaarten

Kabinetskaart van de Oostenrijkse Nederlanden opgenomen op initiatief van graaf De Ferraris (1771-1778), schaal ca. 1 : 11 520. Uitgegeven op schaal 1 : 25 000 door de Koninklijke Bibliotheek van België en het Gemeentekrediet van België (1965).

Kadastrale minuutplans van de gemeenten Baexem (1811), Grathem (1817), Hunsel (1818), Ittervoort (1828), Neeritter (1827) en Thorn (1828).

Kuyper, J. (1869). Gemeente atlas van de provincie Limburg; naar officiële bronnen bewerkt. Suringar, Leeuwarden.

Netkaart (1836-1859). Ingekleurde nettekeningen op schaal 1 : 50 000, gemaakt voor de gravure van de Topographische en Militaire Kaart van het Koninkrijk der Nederlanden (1850-1864). Originelen: A.R.A., 's-Gravenhage.

Kartenaufnahme der Rheinlande durch Tranchot ((1803-1813) und Von Müffling (1816-1820) mit Ergänzungsblättern 1826-1828, schaal 1 : 20 000. Uitgegeven op schaal 1 : 25 000 door het Landesvermessungsamt Nordrhein-Westfalen (1968).

Topografische kaart van Nederland, schaal 1 : 25 000 (1890/92, 1936/38, 1979).

Archiefinventarissen en gedrukte bronnen

Haas, J.A.K. (1972). Chronologische lijst van de charters gedateerd voor 1301. Inventarisreeks 6. Rijksarchief in Limburg, Maastricht.

Habets, J. (1889). De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn. Eerste deel. Alg. Landsdrukkerij, 's-Gravenhage.

Habets, J. en A.J.A. Flament (1899). De archieven van het kapittel der hoogadellijke rijksabdij Thorn. Tweede deel. Alg. Landsdrukkerij, 's-Gravenhage.

Hanssen, J.H. (1986). Inventarissen van de archieven der Schepenbank en Gemeente Wessem 1481-1937. Inventarisreeks 37. Rijksarchief in Limburg, Maastricht.

Mulken, W. van (1987a). Inventaris van de archieven der gemeente Hunsel 1797(1786)-1942(1952). Inspectie der Archieven in Limburg, Maastricht.

Mulken, W. van (1987b). Inventaris van de archieven der gemeente Ittervoort 1798-1942. Inspectie der Archieven in Limburg, Maastricht.

- Mulken, W. van (1987c). Inventaris van de archieven der gemeente Neeritter 1718(1672)-1942(1952). Inspectie der Archieven in Limburg, Maastricht.
- Schutgens, K. (1979). Inventaris der archieven van het klooster Sint-Elisabethsdal te Nunhem 1240-1797. Rijksarchief in Limburg, Maastricht.
- Someren, A.M.L. van (1982). Inventaris van het archief van de Schepensbank Neeritter. Inventarisreeks 27. Rijksarchief in Limburg, Maastricht.

Literatuur

- Aa, A.J. van der (1839-'51). Aardrijkskundig woordenboek der Nederlanden. Noorduyt, Gorinchem.
- Belonje, J. (1957). De Groote Hegge te Thorn. De Residentie, 's-Gravenhage.
- Berghs, J.H.J. (1973). De cultuurhistorie van het Leudal en omgeving. In: T. Lemaire (red.). Het Leudal; beeld van een Midden-Limburgs beekdal. Studiegroep Leudal e.o., Haelen, pp. 157-175.
- Bles, B.J., A.G. Beekman en W.H. Leenders (1978). Ruilverkavelingsgebied Land van Thorn; de bodemgesteldheid en de bodemgeschiktheid. Rapport nr. 1320. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Corten, G.J.P.M. (1987). Alignements droits - de ontwikkeling van het wegnnet in het Departement van de Nederraas 1794-1814. In: Studies over de Sociaal-Economische Geschiedenis van Limburg 32, pp. 1-26.
- Dijksterhuis, R. (1984). Spoorwegtracering en stedenbouw in Nederland; historische analyse van een wisselwerking; de eerste eeuw: 1840-1940. Z.pl.
- Donkersloot-De Vrij, M. (1985). De Vechtstreek; oude kaarten en de geschiedenis van het landschap. Heureka, Weesp.
- Droesen, W.J. (1927). De gemeentegronden in Noord-Brabant en hunne ontginning; eene geschied- en landhuishoudkundige studie. Romen, Roermond.
- Es, W.A. van, H. Sarfatij en P.J. Woltering (red.). Archeologie in Nederland; de rijkdom van het bodemarchief. Meulenhoff, Amsterdam/R.O.B., Amersfoort.
- Glazema, P. (1948). Oudheidkundige opgravingen in door de oorlog verwoeste Limburgse kerken. In: Jaarboek Limburgs Genootschap. pp. 197-279.
- Gysseling, M. (1960). Toponymisch woordenboek van België, Nederland, Luxemburg, Noord-Frankrijk en West-Duitsland (vóór 1226). Bouwstoffen en Studiën voor de geschiedenis en de lexicografie van het Nederlands VI.1, VI.2.

- Habets, J. (1867). Het vrijdorp Neeritter als eigendom der Domkerk van Luik, gevolgd door aantekeningen op Molenbeersel, Heel, Poll en Panheel. In: Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg 4, pp. 217-287.
- Harvey, N. (1987). Fields, hedges and ditches. Shire Album 21. 2e ed. Shire, Aylesbury.
- Haye, R. de la (1988). Kaartenverzamelingen in de Nederlandse provincie Limburg. In: Erschliessung und Auswertung historischer Landkarten; ontsluiting en gebruik van historische landkaarten. Landschaftsverband Rheinland, Archivberatungsstelle Rheinland, Archivhefte 18. Tevens verschenen als Werken Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, 10. Rheinland, Köln, pp. 29-50.
- Hoskins, W.G. (1982). Fieldwork in local history. 2e ed. Faber and Faber, London.
- Houtmortels, J. (z.j.). Thorn, het witte stadje; zetel van een hoogadellijke rijksabdij. Thorn.
- Jansen, J.C.G.M. (1965). Agrarische vernieuwingen in een revolutionair tijdperk, 1750-1850. In: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens. Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914. Maaslandse Monografieën 4. Van Gorcum, Assen, pp. 1-143.
- Janssen de Limpens, K.J.T. (1974). Leen- en laathoven in de Maaslandse territoria vóór 1795. Werken Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap 6. L.G.C.G., Maastricht.
- Klok, R.H.J. en F. Brenders (1981). Reisboek voor Romeins Nederland en België. Fibula-Van Dishoeck, Haarlem/-Standaard, Antwerpen.
- Kunstreisboek voor Nederland, samengesteld in opdracht van de Rijkscommissie voor de Monumentenbeschrijving door de Rijksdienst voor Monumentenzorg te Zeist. 7e druk, 1977. Van Kampen, Amsterdam/Standaard, Antwerpen.
- Künzel, R.E., D.P. Blok en J.M. Verhoeff (1988). Lexicon van nederlandse toponiemen tot 1200. Publikaties van het P.J. Meertensinstituut 8. Amsterdam
- Leclercq, W.L. (1949). Limburg; reisboek. Van Kampen, Amsterdam.
- Leenders, K.A.H.W. (1987). Van gemeynten en vroonten. In: Jaarboek Oranjeboom 40, pp. 44-78.
- Lemaire, T. (1973). Inleiding. In: T. Lemaire (red.). Het Leudal; beeld van een Midden-Limburgs beekdal. Studiegroep Leudal e.o., Haelen, pp. 9-25.
- Linssen, J. (1962-63). Over de vroegste geschiedenis van Wessem. In: Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg 98-99, pp. 1-57.

- Mekking, A.J.J. (1975). De kapel van Onze Lieve Vrouw van Loreto onder de Linden te Thorn. In: Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg 111, pp. 233-340.
- Mertens, A.J. en J. Henkens (1956). Schetsen uit de geschiedenis van het Land van Weert. Kring "De Aldenborgh", Weert.
- Molemans, J. (1973). Bijdrage tot de bewonings- en ontginningsgeschiedenis van de Limburgse Kempen, voornamelijk in het licht van de namenvoorraad. In: Naamkunde 5, pp. 270-328.
- Molens in Limburg; bijlage, behorende bij het verslag over de toestand der waterstaatswerken c.a., onder beheer of toezicht van de provincie Limburg over het jaar 1957.
- Monna, A.D.A. (1982). Ansfried en de stichting van Thorn. In: Publications de la Société Historique et Archéologique dans le Limbourg 118, pp. 59-85.
- Monna, A.D.A. (1988). Zwerftocht met middeleeuwse heiligen. Rodopi, Amsterdam.
- Nijhof, P. (1982). Watermolens in Nederland. Waanders, Zwolle.
- Philips, J.F.R. (1965). De landbouw in een statische maatschappij, 1815-1875. In: J.F.R. Philips, J.C.G.M. Jansen en Th.J.A.H. Claessens. Geschiedenis van de landbouw in Limburg 1750-1914. Maaslandse Monografieën 4. Van Gorcum, Assen, pp. 110-207.
- Philipsen, J. en H. Heijkers (1983). Analyse van een cultuurlandschap: de gemeente Hunsel. Ongepubl. scriptie Geogr. Inst. K.U., Nijmegen.
- Pollard, E., M.D. Hooper en N.W. Moore (1974). Hedges. Collins, London.
- Rackham, O. (1986). The history of the countryside. Dent, London/Melbourne.
- Renes, J. (1985). Nogmaals oude bouwlanden. In: Westerheem 34, pp. 185-189.
- Renes, J., M.M.G.J. Bakermans en I.R. Profijt (1988). Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het ruilverkavelingsgebied Melderslo. Rapport nr. 2017. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Renes, J., M.M.G.J. Bakermans en I.R. Profijt (i.v.). Cultuurlandschap en historisch-landschappelijke waarden in het streekplangebied Noord- en Midden-Limburg. Rapport nr. 1976. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Rentenaar, R. (1984). Vernoemingsnamen; een onderzoek naar de rol van de vernoeming in de Nederlandse toponymie. Publikaties van het P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen 5. Amsterdam.

- Roebroeck, E.J.M.G. (1967). Het Land van Montfort; een agrarische samenleving in een grensgebied 1647-1820. Maaslandse Monografieën 6. Van Gorcum, Assen.
- Schönfeld, M. (1949). Veldnamen in Nederland. Mededelingen der Koninklijke Akademie van Wetenschappen, Afd. Letterkunde, Nieuwe reeks 12-1. Noord-Hollandsche Uitg. Mij., Amsterdam.
- Schuyf, J. (1977). Historisch-geografische achtergrond van het landschap in de ruilverkaveling "Land van Thorn". Ongepubliceerd rapport Geografisch Instituut Rijksuniversiteit Utrecht.
- Slicker van Bath, B.H. (1970). De poleodemografie. In: AAG Bijdragen 15, pp. 134-201.
- Smet, W. (1986). Langs de Itter in Limburg; een tocht langs de Itterbeek, met bezoek aan de vele watermolens en andere monumenten en natuurschoon. Reeks Hartenvier 6. Gemeentelijke Drukkerij, Kinrooi.
- Spek, T. (1988). Bodemkundige variatie op middeleeuwse akkercomplexen in de pleistocene zandgebieden van Nederland. Ongepubliceerde scriptie Vakgroep Bodemkunde en Geologie, LU, Wageningen.
- Stichting voor Bodemkartering (1972). Bodemkaart van Nederland schaal 1 : 50 000; toelichting bij de kaartbladen 57 Oost Valkenswaard en 58 West Roermond. Wageningen.
- Stoepker, H. (1988). Limburg in de Middeleeuwen. In: De Maasgouw 107, kol. 205-227.
- Teeling, P.S. (1984). Landmeters van de kadastrering van Nederland. Hoofddirectie van het Kadaster en de Openbare Registers, Apeldoorn.
- Thiadens, H.J.M. (1973). Quadrangulatiesporen in West-Brabant. De Waterschans 4, nr. 1.
- Thiadens, H.J.M. (1974). Quadrangulatiesporen in de omgeving van Heel. In: De Maasgouw 93, kol. 28-31.
- Tol, G. van (1987). Bepantingen langs oude rijkswegen. In: Groen 43-11, pp. 33-35.
- Tummers, P.L.M. (1962). Romaans in Limburgse aardrijkskundige namen. Studio Theodisca 2. Van Gorcum, Assen.
- Veen, J.S. van (1923). De bisdommen Munster, Keulen en Luik. In: Geschiedkundige Atlas van Nederland; de kerkelijke indeling omstreeks 1550, tevens kloosterkaart, III. Nijhof, 's-Gravenhage.
- Venner, G.H.A. (1985). De Meinweg; onderzoek naar rechten op gemene gronden in het voormalige Gelders-Gulikse grensgebied, circa 1400-1822. Maaslandse Monografieën 40. Van Gorcum, Assen/Maastricht.

- Vervloet (1982). Cultuurhistorisch onderzoek ruilverkaveling "De Gouw". Rapport nr. 1569. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Vrieze, J. de (1981). Lijnen in het landschap. In: *Natura* 78, pp. 90-96.
- Welters, H. (1950/'51). Befestigte Dörfer am Nordostrand der Eifel. In: *Rheinische Vierteljahrsblätter* 15/16, pp. 267-292.
- Willems, P. (1980). Hagen in het Mergelland. In: *Natuurhistorisch Maandblad* 69, pp. 125-128.
- Willems, W.J.H. (1987). Romeinse wegen in Limburg. In: *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 5, pp. 6-11.
- Willems, W.J.H., en L.I. Kooistra (1988). De Romeinse villa te Voerendaal; opgraving 1987. In: *Archeologie in Limburg*, nr. 37, pp. 137-147.
- Wolfert, H.P. (1987). Fysiografie van het streekplangebied "Noord en Midden-Limburg"; een onderzoek naar de ruimtelijke variatie van de landschapscomponenten geologie, morfologie, bodem en drainage en hun onderlinge ruimtelijke samenhang. Rapport nr. 1975. Stichting voor Bodemkartering, Wageningen.
- Zonneveld, J.I.S. (1948). Terras-foto's uit Midden-Limburg. In: Schepers, J.H.G. (red.). *Het spiedend oog der luchtcamera; 170 luchtfoto's met toelichtende tekst*. Brill, Leiden, pp. 159-169.

AANHANGSEL: Lijst van oudste vermeldingen

Apenbroek	1329	(Berghs, 1973, p. 166).
Baexem	1244	"Baxen" (Habets, 1889, p. 17).
Daalakker	1378	"Dalacker" (Habets, 1889, p. 286).
Ell	1244	"Elle" (Habets, 1889, p. 17).
Exaten	1241	"Hexathen" (Schutgens, 1979, p. 103).
Grathem	1116	"Grathem" (Künzel et al., 1988).
Groenenberg	1337	"Grunenbergh" (Habets, 1889, p. 182).
Groot Heg	1389	"Die Hegge". Heette later ook wel Oude Hegge (Belonje, 1957, p. 6).
Hagershoeft	1443	"Tgher Hagen" (Habets, 1889, p. 334).
Haler	1244	"Harle" (Habets, 1889, p. 17).
"Heze"	1252	"Heze" (Habets, 1889, p. 19).
Hongerbrug	1458	"Hongerbruggen" (Habets, 1889, p. 373).
Houthem	1424	"Houtheym" (Habets, 1889, p. 315).
Ittervoort	1252	"Itervort" (Habets, 1889, p. 19).
Katert	1444	"silvam de Katert" (Habets, 1889, p. 343).
Kelpen	1495	"Kelpel" (Habets, 1889, p. 441).
Klein Heg	ca. 1450	"Derick Pollart genaamt boven ingen Hegge".
	1532	"castrum Minoris Dumi" (Habets, 1889, p. 459). Heette later ook wel Nieuwe Hegge (Belonje, 1957, p. 6).
Loosen	1378	"Loesen" (Habets, 1889, p. 285).
Neeritter	1143	"Iteram que dicitur nova" (Künzel et al., 1988).
	1337	"Nederytter" (Habets, 1889, p. 182).
O	1102	"O" (Künzel et al., 1988).
Oler	1293	"Ole" (Habets, 1889, p. 71).
Oud Buggenum	1400	Heette ook wel Meerssen (Janssen de Limpens, 1974, p. 213).
Santfort	1343	"Zantvoerde" (Habets, 1889, p. 194).
Stockx	1329	"hof van Stox" (Berghs, 1973, p. 166).
Thorn	1007	"Tornensi monasterio" (Künzel et al., 1988).
Vijverbroek	1311	"Vivlebruc" (Habets, 1889, p. 115).
Wessem	965	"Wishem" (Künzel et al., 1988).

